

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
Z.M.BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI PEDAGOGIKA-PSIXOLOGIYA YO‘NALISHI
TALABASI**

**Xodjaeva Durdonaning
PSIXOLOGIYA FANIDAN**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**MAVZU: Tafakkur qilish jarayonida fikr yuritish operatsiyalarining
o‘rni.**

ILMIY RAHBAR:

katta o‘qituvchi Rustambekova M.T.

ANDIJON – 2015

MUNDARIJA:

KIRISH

I.bob I.bob Tafakkur - inson ongining bilish ob'ekti sifatida.

1.1. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati

1.2. . Tafakkur operatsiyalari-fikrlashning jarayoni.

P.bob Mustaqil fikrlash - sog'lom ma'naviyatning asosiy sharti.

2.1. Tafakkurning turlari va shakllari.

2.2. Tafakkurning yoshga boglik xususiyatlari.

2.3. Tafakkurni o'sishi va uni rivojlantirish yo'llari.

Xulosa.

Tavsiyalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

REJA:

KIRISH:

I.bob. Tafakkur - inson ongining bilish ob'ekti sifatida.

1.1. Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati

1.2. Tafakkur operatsiyalari-fikrlashning jarayoni.

II.bob Mustaqil fikrlash - sog'lom ma'naviyatning asosiy sharti.

2.1. Tafakkurning turlari va shakllari.

2.2. Tafakkurning yoshga bogliq xususiyatlari.

2.3. Tafakkurni o'sishi va uni rivojlantirish yo'llari.

Xulosa

Tavsiyalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

*“Farzandlarimiz bizdanda kuchli,
dono o’qimishli va albatta
baxtli bo’lishlari shart”.*

I.A. Karimov

KIRISH

O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin ta’lim jarayonini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ulug’vor deb hisoblangan ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri –bu “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” asosida Respublika ta’lim tizimida olib borilayotgan islohatlar yoshlarni o’z xohishi, irodasi va intilishiga qarab, ularga chuqur bilimlar berish, o’tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlardan to’la xoli bo’lgan yuksak ma’naviy va ahloqiy talablarga javob beradigan raqobatbardosh malakali kadrlar tayyorlashni ta’minlashdir.

Komil insonni, ya’ni o’zida ruhiy boylik, ahloqiy poklik va jismoniy yetuklikni to’la mujassamlashtirgan talabalarni kelgusi faoliyatga psixologik jihatdan tarbiyalash uchun ta’lim-tarbiya ishlarini to’g’ri yo’lga qo’yish lozim. Buning uchun bolalarning psixik taraqqiyoti qonunlarini, ularning yoshlik va individual xususiyatlarini bilish muhimdir

Bolalardagi qobiliyatlarning borligi haqida, avvalo ularning qanday o’qishlariga o’quv materialini qanday tu shunishlariga, eslab qolishlariga, o’z bilimlarini qo’llay bilishlariga, masalalarni yechishda qanchalik puxta fikr yuritishlariga, yozma va og’zaki nutqni qanchalik egallaganliklariga qarab xukm chiqarish mumkin. Quydagi sifatlar: ziyraklik, tez va puxta eslab qolish, o’ylay olish, topqirlik, rivojlangan hayol, ishda tashabbuskorlik, mustaqillik va uning mahsuldorligi bolalar qobiliyatlarining ba’zi bir ko’rsatkichlari bo’lishi mumkin. O’qituvchi bolalar bilan har bir ishda tashabbus va ijodkorlik ko’rsatkichlarida ularni har jihatdan rag’batlantirib turish kerak. O’quvchi qiynalib qolganda unga

yordam berishga shoshilish yaramaydi, qiyinchiliklarni asta – sekin oshirib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy hayotida yangicha qarashlar qaror topayotgan bir sharoitda yosh avlod ta’lim-tarbiyasini tashkil etish, boshqarish, barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalash masalasi yanada dolzarblik kasb etmoqda. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda keskin raqobatga bardosh bera oladigan mutaxassislarga faoliyat yurita oladilar.

Respublika hukumati hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini ta’minlashda muhim sub’ektlar sanaluvchi barkamol shaxs va malakali mutaxassislarni tayyorlash masalasiga jiddiy e’tibor berilmoqda.

Uzluksiz ta’lim tizimini tashkil etish borasidagi ijtimoiy harakat mohiyatini to’laqonli yoritib bergan O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” mazmuni, g’oyalari ta’lim-tarbiya jarayonining ishlab chiqarish tizimi bilan integratsiyalashuviga erishish zarurligini ko’rsatadi.

Ta’lim-tarbiya hamda ishlab chiqarish tizimlarining integratsiyalashuvi ijtimoiy jamiyat hayoti uchun muhim bo’lgan quyidagi holatlarning qaror topishini ta’minlaydi:

- birinchidan, umumiy o’rta ta’lim maktablari o’quvchilarining zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan faol muloqotda bo’la olish imkoniyati yuzaga keladi, nazariy bilimlarni ishlab chiqarishda, amaliyotda qo’llash, shuningdek, muayyan yo’nalishda kasbiy faoliyatni samarali tashkil eta olish malakalari shakllanadi;
- ikkinchidan, o’quvchilar tomonidan fan asoslarini o’zlashtirilishi muayyan kasbiy faoliyat ko’nikma va malakalarining shakllanishi xalq xo’jaligining turli sohalarini har jihatdan etuk, barkamol shaxs va malakali mutaxassislar bilan ta’minlanishiga zamin yaratadi.

Mavzuning dolzarbligi. ” Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ning qabul qilinishi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov tomonidan taklif etilgan

“Kadrlar tayyorlash milliy modeli”ning yaratilishi amalga oshirilishi, O‘zbekistonnig xalqaro andozalardagi zamonaviy taraqqiyotini ta’minlay oladigan dadil, mustaqil, ijodiy tafakkurli, malakali, bilimli mutaxassis, barkamol kadrlarni tayyorlash maqsadini ko‘zlaydi. Kadrlar tayyorlash milliy modelining tarkibiy qismi bo‘lgan, uzuliksiz ta’lim tizimiga kiritilgan ta’limning yangi turi, ya’ni uch yillik o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi joriy etildi.

Insoniyat sivilizasiyasining quyi bosqichlarida shaxsni tarbiyalash, unga ta’lim berishga yo‘naltirilgan faoliyat soda, juda oddiy talablar asosida tashkil etilgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib ta’lim jarayonini o‘ta kat’iy hamda murakkab talablar asosida yo‘lga qo‘yish zarurati kun tartibiga qo‘yilmokda. CHunonchi, murakkab texnika bilan ishlay oladigan, ishlab chiqarish jarayoni mohiyatini to‘la qonli anglay olgan, favqulotda ro‘y beruvchi vaziyatlarda ham yuzaga kelgan muammolarni ijobiy hal eta olish salohiyatiga ega bo‘lgan malakali mutaxassisni tayyorlash zaruriyati ta’lim jarayonini ham texnologik yondashuv asosida tashkil etish lozimligini takoza etmokda.

SHu bois ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy aloqadorlikda rivojlanib borayotgan psixologiya fanining vazifalari doirasi kengayib bormokda. Tabiiy ravishda zamonaviy fan - texnika yutuqlaridan samarali va unumli foydalana olish vazifasi pedagoglar oldiga ham qo‘yilgandir.

Ayni vaqtda respublika ijtimoiy hayotiga keng ko‘lamli va shiddatli tezlikdagi axborotlar oqimi kirib kelmokda. Axboratlarni tezkor suratda qabul kilib olish, ularni tahlil etish, qayta ishlash, nazariy jihatdan umumlashtirish, xulosalash hamda o‘quvchiga etkazib berishni yo‘lga qo‘yish ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir. Tafakkur predmetini belgilash uchun mukammal ta’rif O.K.Tixomirovning darsligida kuzatiladi: “Tafakkur- bu o‘z mahsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bavoita aks ettirishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadigan vositalariga hamda umumlashmalar yangiligiga bog‘liq ravishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir”Bola faoliyatida o‘yin metodlari va ularning ijtimoiy faollikni

o'shishdagi roli nixoyatda kattadir. Chunki aynan mana shu faoliyat bolaning kelajakdagi mavkei jamiyatdagi urnini belgilaydi.

Tadqiqot ishining maqsadi: Psixologiya fanlarini o'zlashtirish asosida shaxs bilish jarayonlarini taqiq etish, tafakkurning inson xayotidagi axamiyatini va uni rivojlantirish yo'llarini aniqlash. Bola faoliyatida bilish jarayonlari va ularning ijtimoiy faollikni oshirishdagi rolini turli xil faoliyat asosida o'rganish.

Tadqiqot ishining predmeti: : Tafakkur qilish jarayonida fikr yuritish operatsiyalarining o'rni.

Tadqiqot ishining obekti: Andijon viloyati Paxtaobod tumani 16-umumta'lim maktabi.

Tadqiqot ishining ilmiy farazi:

1. Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo'lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo'q paytda ham aks ettirishga imkon beradi.
2. Tafakkurning turlari: mantiqiy, nazariy. amaliy, konvergent, divergent, produktiv, reproduktiv, ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali obrazlini bilish, tafakkur shakllari: tushuncha, hukm, xulosalarni bilish, tafakkur operatsiyalari: analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirishni bilish zarur.
3. Bola ijtimoiy faolligini shakllantirishda fikrlash va tafakkur qilishning moxiyati va zaruriyati

Tadqiqot ishining metodologik asosi: Ta'lim soxasidagi isloxotlar, yangiliklar, Prezidentimiz I.A.Karimov asarlarida oliy ta'lim va umumta'lim maktablaridagi o'quv ta'lim sistemasidagi o'zgartirishlar haqidagi fikrlar. Bolalar psixologiyasini rivojlantirilishiga xissa qo'shgan L.S.Vigotskiy, A.N.Leontevlarning tadqiqoqlari, asarlaridagi fikrlar.

Tadqiqot ishining ilmiy yangiligi: Tafakkur - inson ongining bilish ob'ektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavxumlashgan aks ettirish shaklidir.

Tadqiqot ishining metodlari: Kuzatish metodi, eksperiment metodi va so'rovnoma.

Tadqiqot ishining nazariy ahamiyati: Tafakkur qilish jarayonida fikr yuritish operatsiyalarining o'rnini o'rganish orqali talabalarda voqelikdagi narsa va xodisalarga umumlashgan xolda munosabatda bo'lishga tarbiyalash.

Tadqiqot ishining amaliy ahamiyati: Ilmiy ishdan kelib chiqqan xulosa va tavsiyalarga ko'ra shaxs bilish jarayonlarida tafakkurning jarayonlari roli mexanizmlari va turlari shaxs taraqqiyotida muxim urin tutadi.

Ilmiy ishning tuzilishi: Kirish(mavzuning dolzarbligi), 2- bob, 5 ta paragraf, xulosa, tavsiya va foydalanilgan adabiyotlardan iborat.

I.bob Tafakkur - inson ongining bilish ob'ekti sifatida.

1.1.Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati

Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma'lum ma'no va mohiyatga ega bo'ladi. Aks holda u eslab qolmaydi ham, keyingi safar analogik ob'ekt bilan to'qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. YA'ni, biz ko'rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi **ma'noli**, kerak bo'lsa, **ma'nili** bo'lishini xohlaymiz. SHunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma'no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma'nosi bo'lsa, dexqon uchun er va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. hattoki, bitta narsaning o'zi turli odamlar uchun turli xil ma'no va mazmun kasb etadi. O'sha kitob misolini oladigan bo'lsak, kitob industriyasi bilan shug'ullanuvchi muhandis uchun - ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do'koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot, o'quvchi uchun - ilm manbai, muallif olim uchun - ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir. Har bir alohida narsaga bo'lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr-qimmatiga bevosita ta'sir etadi, u gox ijobiy, gox salbiy bo'lishi mumkin. SHu nuqtai nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lamiz. Tilshunoslikni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetik modellashtirishga bag'ishlangan ma'ruza qanchalik zerikarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo'lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar shunchalik ahamiyatli, oddiy so'zning morfologik tahlili - shunchalik befarqlik holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir-asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalarning biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatliligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izxor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada **tafakkur, fikrlash** deb ataladi.

Tafakkur - inson ongining bilish ob'ektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi

umumlashgan va mavxumlashgan aks ettirish shaklidir. Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fikr yuritadigan masala hisoblangan. Psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi Vilgelm Vundt ham psixologiyani ikkiga bo'lib - fiziologik psixologiya (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va halklar psixologiyasi kismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa ham shuni ta'kidlash joizki;

- * birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari;
- * ikkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;
- * uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi;
- * to'rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

Tafakkur predmetini belgilash uchun mukammal ta'rif O.K.Tixomirovning darsligida kuzatiladi: “ Tafakkur- bu o'z mahsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bavoita aks ettirishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadigan vositalariga hamda umumlashmalar yangiligiga bog'liq ravishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir”. Hozirgi davrda tafakkurning predmeti yuzasidan turli-tuman qarash va ta'riflar mavjuddir. S.L.Rubinshteyn fikriga ko'ra tafakkurni psixologik jihatdan o'rganishning asosiy predmeti- jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo'lishdir, ya'ni u sub'ekt faolligini ta'kidlaydi. A.N.Leontev esa tafakkurni turli ko'rinishlarga ajratib, fikr yuritish faoliyati ekanligini uqtiradi, lekin uni predmetli amaliy faoliyat deb nomlaydi. P.YA.Galperin fikriga ko'ra, tafakkur - bu orientirlash tadqiqot faoliyatidir. A.V.Brushlinskiy tafakkurning muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari kabi jihatlarini

ko'rsatib o'tadi. U tafakkurni umumlashtirib, unda yangilikni izlash va ochish xususiyati mavjudligini isbotlab bergan olimdir.

Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo'lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo'q paytda ham aks ettirishga imkon beradi. Masalan, Afrikaning subtropik xududlari to'g'risida gap ketganda, umrida biror marta Afrikaga bormagan odam ham subtropiklik xossasini bilgani uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabul qila oladi. Sinov paytida talaba kecha o'qigan, laboratoriya sharoitida sinab ko'rgan qonuniyatlar xususida xuddi ro'parasida namoyon bo'layotganday, obrazli qilib gapirib berishi, ro'y bergan hodisalarni yana formulalar va statistik hisob-kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operatsiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Tafakkur qilishimizni ta'minlovchi organ - bu bizning miyamiz. Barcha hisob-kitob ishlari - eng elementar harakatlarni rejalashtirishdan tortib, murakkab mavxum teoremlarni isbot qilishga qaratilgan operatsiyalar miyada sodir bo'ladi. SHuning uchun ham juda charchab turgan paytda odamdan biror qiyinrok masala xususida fikr bildirishini so'rasangiz, «hozir boshim og'rib turibdi, juda charchaganman, biroz o'zimga kelay, keyin fikrlashamiz», deb javob beradi. Demak, miya faoliyati bilan fikrlash faoliyati o'zaro uzviy bog'liq ekan. Miyamizning fikrlash qobiliyati va imkoniyatlari shunchalik salmoqliki, ayrim olimlarning fikricha, uning ishlash qonunlari hozir biz ishlatayotgan kompyuterlar emas, yana 100-200 yillardan keyin paydo bo'ladigan murakkab, o'ta «aqlli» kompyuterlar faoliyatiga yaqin ekan.

Kallamizga kelgan barcha uy - xayollar - bu *fikrlardir*. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, har on, har dakikada odam miyasi kandaydir fikrlar bilan band bo'ladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni echish - *fikrlash* jarayonidir.

Fikr yuritishning umumlashtirish operatsiyasi ushbu turlarga bo'linadi: 1. Mazmuniga ko'ra: elementar; empirik; tushunchali; nazariy.

6. Fikrning yo'nalishiga ko'ra: xususiyydan umumiyga; umumiydan xususiyyga; yakkadan umumiyga va undan xususiyyga; umumiydan xususiyyga va o'sha

umumiydan yanada umumiyga; kamroq umumiydan yanada umumiyga; yagona umumiy holatdan yanada umumiyroqqa.

Fikrlash jarayoni aslida ma'lum bir masala, muammo, jumboqni hal qilish kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Fikrlash doimo bir narsa xususida kamida bitta echimni berishi shart, aks holda u boshqa jarayonga - xayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Fikr, g'oya, aniq echim bo'lmaganda, inson miyasining borlikdagi narsa va hodisalar mohiyatini aks ettirishi *xayol* deb ataladi. SHuning uchun ham do'stlar davrasida ba'zan muammo xususida tortishuv bo'lib qolganda, aniq bilimi yoki g'oyasi yo'qligi tufayli kallasiga kelgan narsani aytgan bolaga qarab «Juda olib qochishga ustasan-da, xayolparast» deyishadi.

SHunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fikrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib ko'raylik. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolg'acha berilgan. Vazifa: eshikka shamni o'rnatib, yoqib qo'yish kerak. Kim qanday echadi? Albatta, birdaniga to'g'ri echimga kelish qiyin. Agar kutichani bo'shatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshikka kokish mumkinligi to'g'risida fikr kallaga kelmaguncha, echimni topish qiyin. Ayni shu masala ikki xil shart bilan berilgan: bittasida kuticha mixlar bilan tula deyilgan, ikkinchisida quticha bo'sh deb berilgan. Ikkinchi holatda bolalar uning echimiga tezroq kelishgan.

Psixologlarning fikricha, har qanday masalani echish mobaynida odam uning shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilsagina echimga kelarkan. Agar idrok bilan bog'laydigan bo'lsak, figura fonga, fon esa figuraga aylanadi, ularning o'rinlari almashadi va hakoza. Bunday individual farq shundaki, ba'zi bolalar echimga to'g'ridan-to'g'ri figura asosida keladi, boshqalar esa bir necha echimning variantlarini ko'zoldiga keltirib, so'ngbir qarorga keladi. Kimdir juda tez fikrlaydi, kimdir juda sekin. SHuning uchun ham test echish jarayonida yonma-yon o'tirgan ikki bola bir xil echimni belgilaydi, lekin o'sha echimga kelish yo'llari har birida o'ziga xos bo'ladi. Aynan shu jarayonning qanday kechishini *tafakkur psixologiyasi* o'rganadi. Muammoning echimi ba'zan birdan, yorokin yulduzday yark etib paydo bo'ladi. Bunday psixologik holat psixologiyada *insayt* -

oydinlashuv deb ataladi. Odam qachon ana shunday fikrlarda tiniklik, insayt paydo bo'lganini o'zi ham bilmaydi. Eng iqtidorli, zukko olimlar ham o'z fikr yuritish qonuniyatlariga e'tibor berib, yangi g'oya qachon, qanday yo'l bilan paydo bo'lganiga javob topolmaganlar. Hattoki, ba'zan shunday ham bo'ladiki, yangilik kashf etgan olim o'zining fikri naqadar noyob ekanligini ham anglash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, qolaversa, kashfiyot go'yoki uniki emasday, qaerdan kelib qolganini ham tushunmaydi. SHuning uchun ham ko'plab genial kashfiyotlarning haqiqiy qadr - qimmatini muallif o'tib ketgandan keyin tarix tomonidan baholanadi. Xuddi shunday qadrga ega bo'lgan kashfiyotlar yurtimizda yashab o'tgan yuzlab allomalar ijodiga taalluqli. Masalan, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abu Nasr Farobiy, Al-Farg'oniy, Xorazmiy, Zamashhariy kabi allomalar o'zlari ijod qilgan paytlarida yaratgan g'oyalari va kashfiyotlarining qanchalik ahamiyatli va o'lmas ekanligini keyingi avlod, butun bir insoniyat tarixi isbot qilib, tan oldi. R. Dekartning kallasiga analitik geometriya g'oyasi kelganda, o'zida yo'q xursand bo'lgan va cho'kkalab, yig'lab shu fikrni unga ato etgan Xudoga sajda qilgan ekan. Darhaqiqat, miyadagi tiniqlik, oydinlashuv avvalo Olloxning inoyati, qolaversa, o'sha fikr egasining mashaqqatli mehnati, tinimsiz ilmlar dunyosida to'kkan zaxmatli terlari evaziga ro'y beradi. Umuman yangiliklar ochish, ijod qilishga aloqador tafakkur turi uning eng ahamiyatli va shu bilan birga eng qiyin turidir. CHunki ijodkor, yoki kashfiyotchi nimanidir kashf qilishni xohlaydi, tinimsiz izlanadi, lekin qachon, qanday sharoitda, qanday yo'l bilan uni ochishi mumkinligini o'zi ham bilmaydi. SHu o'rinda akademik Kedrovning Mendeleev davriy jadvalini kashf qilganligi xususidagi esdaliklari juda o'rinli. Olim uzoq vaqt mobaynida barcha kimyoviy elementlarni ma'lum qonuniyat asosida jadvalga tushirishni o'ylab yurgan. «Kallamga kelyapti-yu, uni ko'rolmayapman», deb tashvishlanardi olim. Kunlardan bir kun u juda toliqib, yozuv stoli ustida uxlab qolganda, tushida davriy jadvalni «ko'rgan». Xursand bo'lib ketib, uyg'ongan zaxoti moddalarni jadvalga joylashtira boshlagan. Tushdagi ishi bilan o'ngidagi ishining farqi shu bo'lganki, tushida engil moddalar pastda joylashgan bo'lgan, Mendeleev ularni o'ngida «to'g'rilab» chiqqan. Bu ham o'sha insaytga bir misol.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq – til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

CHunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiylikni belgilab oladi shularning voqelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun sharqdan chiqib, g'arbga botayotganligini hammamiz ko'ramiz (idrok qilamiz). Biz Erning qimirlamay turganligini, quyosh esa er atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasidagina, uzoq davom qilgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina xaqiqatda quyosh er atrofida aylanmasdan, balki er o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqat holga to'g'ri kelmas ekan, voqelikning to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat hol - bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. YUqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Biz sezgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan, bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning etti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekki fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infra-qizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok

qilmaymiz. Bunday nurlarniig borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkimi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bog'lanishidagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq qilib aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yo'li

bilan topamiz. So'ngra, ayrim hodisalardagi sabab-natija bog'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiy lashtirish yo'li bilan voqelikning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz. Masalan, suvning yaxlab qolganligiga temperaturaning pasayganligi (0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiy lashtirish natijasida: «Temperatura 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda temperaturaning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini raso aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning asoschilari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi. Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xoscalarini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shug'ullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq, (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiy lashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi.

Bosh miya po'stining biron bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega.

YUqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I. P. Pavlov aytganidek, «avvalo umuminsoniy empirizmni, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi mahsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqe bo'ladi. (Posobie sobranie, III tom, 2-kitob, 232-bet)

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yo'l ko'rsatib turuvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan chog'ida yoki o'zi harakat qilayotgan chog'idagina emas, balki shu bilan birga, u o'zining (og'zaki yoki yozma) nutqi bilan o'z fikrlarini boshqa odamlarga o'tkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini o'zi o'zlashtirib olayotgan chog'da ham fikr qilaveradi.

Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytira beradi. SHu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan bo'lishi shu jarayonlarning muhim hususiyatidir.

1.2. Tafakkur operatsiyalari –fikrlashning jarayoni.

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe bo'lmagan, balki alohida aqliy operatsiyalar – biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar (ob'ektlar) ustida, biz umumiydushgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan ob'ektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe bo'ladi.

Tafakkur qilish – operativ protsessdir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiydushtirish, konkretlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash.

Taqqoslash – shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik borligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K.D.Ushinskiy tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bilolmasak boshqa yo'l bilan bilolmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron yangi narsaga duch kelganimizda edi (basharti shunday narsa bor bo'lsa), u holda biz shu narsa to'g'risida hech qanday fikr hosil qila olmagan bo'lur edik va uning to'g'risida biror so'z ayta olmagan bo'lur edik». Narsalarning o'xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu protsess idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqe bo'ladi.

Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko‘rilayotganda, masalan, bir qalamni ikkinchi qalamga, o‘lchov chizig‘ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib ko‘rilayotganda sodir bo‘ladi. Biz masofani santimetrli lenta bilan o‘lchayotganimizda, og‘irlikni tortib ko‘rayotgani mizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo‘ladi.

Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o‘ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solishtirib ko‘rish yo‘li bilan ham bo‘ladi. Masalan, biz o‘zimiz turgan binoni boshqa ko‘chadagi binolar bilan taqqoslab ko‘rib, ularning o‘rtasidagi o‘xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o‘rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi o‘xshashlikni ham tafovutni ham topamiz. Ayrim kishilarni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarida va hokazolarda tafovut yoki o‘xshashlik borligini topamiz, ikkita matematik ifodani: $6 + 2$ bilan $10 - 2$ ni taqqoslab, bu ifodalar qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda o‘xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga o‘xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya’ni tafakkurning mana shunday qobiliyati ayniqsa katta ahamiyatga egadir.

«Agar siz,— deb yozgan edi Ushinskiy,— tashqi tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o‘ziga juda o‘xshash bo‘lgan narsalardan bo‘lgan tafovutini topingiz va uning o‘zidan juda uzoq bo‘lgan narsalar bilan o‘xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu narsa-ning eng muhim hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz»¹.

Analiz va sintez

Analiz – narsani (buyumlarni, hodisalarni, protsessni, tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo‘lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo‘lgan munosabati aniqlanadi.

Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo‘lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo‘lish– uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarini bir-biridan ajratib olish mumkin. Ximik suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalanishi mumkin.

Analiz ob’ektlarni amalda ajratib bo‘lmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo‘lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya’ni fikrda qilinadigan analizdir. CHunonchi, stolni analiz qilgan vaqtimizda biz uning tusini, og‘irligi va boshqa shu kabi belgilarini bilib olamiz. Suvning tiniqligini, og‘irligini, bug‘lanishini, temperaturasini, zichligini ham fikran ajratish mumkin. Psixologiyani o‘rganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

O‘qish mashg‘uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish faoliyati katta o‘rin tutadi. CHunonchi, savod o‘rgatish, odatda, nutqni analiz qilishdan: gapni so‘zlarga, so‘zlarni bo‘g‘inlarga, bo‘g‘inlarni tovushlarga ajratishdan boshlanadi. Matematika masalasini echish analiz qilishdan – dastlab bir qancha ma’lum sonlarni, so‘ngra esa noma’lum sonlarni topishdan boshlanadi.

Sintez – analizning aksi yoki teskarisi bo‘lgan tafakkur jarayonidir. Bu protsess ob’ektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib qo‘shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo‘lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo‘shishdan iboratdir, amaliy analiz bo‘lgani singari, sintez ham amaliy bo‘lishi mumkin. CHunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda biriktirilganda, ya’ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil bo‘ladi. Kislorod bilan vodorodning ximiyaviy birikishi natijasida suv hosil bo‘ladi. Mana shu va shunga o‘xshash hollarning

hammasida sintez fikr qilish jarayonlarida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayotganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gapni o'qib tushunayotganimizda xuddi shunday protsess sodir bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masalan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi – sintezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarining, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Analiz va sintez yo'li bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim qismining, har bir ayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bog'lanishi, narsaning asosiy (muhim) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

Analiz va sintez hamisha birlikda o'tadi. Bir butun narsa analiz qilinadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirmoq uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

«Tafakkur-deb yozgandi I.P.Pavlov,— albatta assotsiatsillardan, sintezdan boshlanadi, so'ngra sintezning ishi shu analiz bilan qo'shiladi. Analiz, bir tomondan, retseptorlarimizning, periferiya uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining po'stida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq bo'lmagan narsalarni voqelikka muvofiq bo'lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozlanish jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining po'stida qilinadigan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini o'z ichiga oladi.

Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarning yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi.

Abstraksiyalash, umumiylashtirish va konkretlashtirish

Abstraksiya – shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha ob’ektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu ob’ekt yoki ob’ektlardan fikran ajratib olinadi. Bu protsessda ob’ektdan ajratilgan bir belgining o’zi tafakkurning mustaqil ob’ekti bo’lib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo’ladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasviriyl analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini – qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to’g’risida emas, balki doskaning qoraligi to’g’risida, so’ngra esa umuman qoralik to’g’risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning ko’z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini – harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to’g’risida fikr qilishimiz mumkin. CHunonchi, abstraktlash yo’li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to’g’risida abstrakt tushuncha hosil bo’ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash chog’ida ham abstraksiyalash jarayoni sodir bo’ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, harakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

I.P.Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraksiyaning alohida ahamiyati borligini o’qtirib, bunday degan edi:

«Umumiylashtirishga keng imkoniyat ochib bergan so’zning alohida xususiyati bo’lmish abstraksiya tufayli biz voqelikka bo’lgan munosabatimizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar formasiga solganmiz»

Nutq til bo’lganidagina abstraksiya qilish mumkin. so’z bo’lmasa, hech bir tushunchani ifodalab bo’lmaydi.

Umumiylashtirish – tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o’xshash, muhim belgilarini shu narsalar to’g’risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda

birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, o'riklarda, apelsinlarda va boshqa shu kabilarda bo'lgan o'xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni *meva* degan so'z bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, o'tlar, gullar va boshqa shu kabilar «o'simlik» degan tushunchada umumiyashtiriladi, o'simlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiyashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiyashtiriladi.

Umumiyashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning o'xshash belgilari aniqlanadi va shu o'xshash belgilar umumiyashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiyashtirish ham so'z yordami bilan hosil bo'ladi. har qanday so'z yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki o'xshash yakka-yakka ob'ektlarning ko'pchiligini ifodalaydi. CHunonchi, biz *stol* degan so'zni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka ko'p stollarga taalluqli bo'lgan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiyashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, o'ziga xos mexanizmlariga tayanadi. Nutq signallari (suz) tufayli,— deydi I. P. Pavlov,— «...nerv faoliyatining yangi tamoyili — abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiyashtirish vujudga keladiki, bunda ham o'z navbatida ana shu umumiyashtirilgan yangi signallar tag'in analiz va sintez, qilinaveradi...»¹.

Konkretlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraksiyalash va umumiyashtirish jarayoniga qarama-qarshi yoki shu protsessning teskarisidir.

Konkretlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka ob'ektlarga tatbiq yoki mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimizda ko'z oldimizga qor, qog'oz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Biz «kuch» deganimizda odamni, mashinani, yorug'likni va shu kabilarni tasavvur qilishimiz mumkin. «To'rt burchakli» deganimizda bu belgi kvadratga, trapetsiyaga, parallelogrammga, kitoblarga va shu kabilarga tatbiq qilinishi mumkin. Ikkinchidan, konkretlashtirish umumiy va yakka belgilari kamroq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo'ri, uzumni mevalar

qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash chog'ida biz, odatda, keltiradigan misollarning hammasi konkretlashtirishning o'zidir.

Klassifikatsiya va sistemaga solish.

Atrofdagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki ko'pchilik va xilma-xil narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi. SHu sababli o'rganish uchun qulaylik tug'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu ko'pchilik narsalarni gruppalariga– turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni (narsalarni va hodisalarni) gruppalarga bo'lish klassifikatsiya yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Har bir gruppadagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi borligi ularni biror jihatdan bir-biriga o'xshash qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. O'quvchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'ladilar. Turkumlarga bo'lish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'lishning asosi deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'rniga qarab yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. SHu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajra-tiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtlarning boqqa o'tqazilishi makoniy sistema namunasi bo'la oladi. O'tmishda bo'lib o'tgan voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi. Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasidir.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'lish asosida o'tkaziladi va mana shu turkumlarga bo'lishning yakuni desa bo'ladi.

Xulosa chiqarish tafakkurning spetsifik fikr yurituvchi operatsiyasidir, lekin hukmlar masalasini bayon qilayotganimizda bu operatsiya to'g'risida gapirish maqsadga muvofiqroq bo'ladi.

II.bob Mustaqil fikrlash - sog'lom ma'naviyatning asosiy sharti.

2.1.Tafakkur turlari va shakllari.

Insonning fikrlash jarayoni tahlil qilinganda, uning qanday shakllarda kechishi ahamiyatli bo'lib, bu uning turlari va shunga ko'ra fikrlashdagi individuallik masalasidir. Hayot mobaynida uqiganlarimiz, ma'lum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushohada qilgan bilim va g'oyalarimiz asosida yuritgan fikrlash jarayoni ***nazariy tafakkurdir***. Undan farqli ***amaliy tafakkur*** bevosita hayotda va harakatlarimiz mobaynida hosil bo'lgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

Tafakkur turlari

SHakliga ko'ra	ko'rgazmali harakat ko'rgazmali obrazli mantiqiy
Ko'riladigan masalaning xarakteriga ko'ra	Nazariy Amaliy
ijodiylik elementiga ko'ra	Konvergent Divergent
YAngiligi va noyobligiga ko'ra	Reproduktiv produktiv (ijodiy)

Ko'rgazmali - harakat tafakkurining xususiyati shundaki, u ham odamning real predmetlar bilan ish qilayotgan paytdagi fikrlash jarayonini nazarda tutadi. ***Ko'rgazmali - obrazli tafakkur*** esa ko'rgan-kechirgan narsalar va hodisalarning konkret obrazlari ko'z oldimizda gavdalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir. ***Mantiqiy tafakkur*** - bu mavxum tafakkur bo'lib, so'zlar, so'zda ifodalangan bilim, g'oya va tushunchalarga tayangan holda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chiqargan xukmlarimiz, mulohazalarimiz bu tafakkurga misol bo'la oladi.

Masalan, olam, uning noyob va murakkab hodisalarini falsafiy o'rganish faqat mavxum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'ladi.

ikrlashimizning yana bir turi **reproduktiv** bo'lib, uning mohiyati - ko'rgan-bilgan narsamizni aynan qanday bo'lsa, shundayligicha, o'zgarishsiz qaytarish va shu asosda fikrlashga asoslanadi. Undan farqli **produktiv yoki ijodiy tafakkur** - fikrlash elementlariga yangilik, noyoblik, qaytarilmaslik qo'shilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. SHunga bog'liq bo'lgan **konvergent** fikrlash masalaning echimi faqat bitta bo'lgandagi fikrlashni nazarda tutsa, **divergent tafakkur** - fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta echimlar paydo bo'lishini taqozo etadi. Aynan ana shunday ijodiy tafakkur divergent shaklda bo'lsa, u ijodiy parvoz, yangiliklarni kashf etishga asos bo'ladi. Fikrning kashf etish, yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba'zan uning kreativlik sifati bilan bog'lab tushuntiriladi. Kreativlik - shunday hislatki, u geyoki yo'q joyda bor qiladi, ya'ni oddiygina, jo'ngina narsalarga boshqacha, birovlarinikiga o'xshamagan yondashuvlarni talab qiladi. Masalan, uchta so'z berilgan - «qalam», «ko'l», «ayiq». Uchalarini qo'shib, yangi jumlarlar tuzish kerak. Har kim o'zidagi kreativlik darajasiga ko'ra turli xil jumlarlar tuzsa bo'ladi, masalan, «Bola qalamni olib, ko'lda cho'milayotgan ayiq rasmini chizdi». YOki «Terak qalamchalari ekib chiqilgan ko'l yokasida bir ayiq bolasini cho'miltirardi». SHunga o'xshash ko'plab jumlarlar tuzish mumkin.

Mashxur olim K. YUng insonlarni fikrlashlariga ko'ra asosan ikki toifaga bo'lgan edi:

1. **Intuitiv tiplilar**. Bu shunday toifali kishilarki, ularda ko'pincha hissiyotlar mantiqdan ustun keladi va miya faoliyati bo'yicha ham o'ng yarim sharlar faoliyati chapnikidan ustunroq bo'ladi. Ko'rib, his qilib, yorqin emotsional munosabat shakllantirilmaguncha, bunday odamlar biror xususda fikrlarini bayon eta olmaydilar.

2. **Fikrlovchi tiplar**. Bunday kishilarda doimo mantiq, mulohaza hissiyotlardan ustun bo'ladi va miyasining chap tomoni o'ngiga nisbatan dominanta(ustun) hisoblanadi. Bundaylar gapira boshlashsa, ko'pincha, «Faylasuf bo'lib ket-e», deb

ham qo'yishadi. Chunki ular o'zlarigacha bo'lgan bilimlar, mantiqiy fikrlash borasidagi yutuqlarga tayanib, doimo to'g'ri gapirishga, doimo fikrlarini mantiqan asoslash - argumentatsiya qilishga harakat qiladilar. Aniq va texnika, tibbiyot fanlari bilan shug'ullanuvchilarda ana shu tafakkur tipiga moyillik va psixologik hozirlik bo'lsa, ular o'z kasblari borasida juda yaxshi natijalarga erishadilar. Ulardan farqli birinchi toifa vakillaridan yaxshi yozuvchilar, shoirlar, tilshunoslar, psixologlar etishib chiqadi

Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari juda xilma-xildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon bo'ladi. Bilish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to'g'ri kelib qolinganda, shuningdek boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to'g'ri kelinganda odam o'z fikrini ishlatadi. Mana shundan ijodiy tafakkur va tushunish deb ataladigan tafakkur kelib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga bo'linadi, tafakkurning umumiy lashganlik darajasiga qarab, u konkret va abstrakt tafakkurga, yo'nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga bo'linadi.

Ijodiy tafakkur va tushunish

Paydo bo'lgan savollarning javobini odam o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni odam o'zi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'lsa, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo bo'ladi.

Savollarning paydo bo'lishi yoki qo'yilganligi fikr qilish, tafakkur jarayonlaridagi boshlang'ich momentdir (yoki fazadir).

Idroklarda, tasavvurlarda, fikrlarda va nutqda biror etishmagan, mukammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o'zining yangiligi, kutilmaganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilinganida va shunga o'xshash fikrlar paydo bo'lganida bizning ongimizda savollar tug'iladi. Idrok, tasavvur va fikrlar bir-biri bilan «to'qnash» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo bo'ladi. Bunday hollarda

taajjublanish, hayratda qolish hissi tug'iladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turlarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo bo'laveradi, faoliyat jarayonining o'zida bizda yangi savollar tug'iladi, yangi vazifalar qo'yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o'qiyotgan vaqtimizda, narsalarni ko'zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tug'iladi.

Tafakkur jarayonining o'zi ham, bilish jarayonining o'zi ham muttasil har xil savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p paydo bo'laveradi, unda shu qadar ko'p savollar tug'ilaveradi va uning o'zi shu qadar ko'p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo'yishda katta rol o'ynaydi.

Kundalik hayotda shunday ham bo'ladiki, savol berilishi bilan darrov uning javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» -«Bugun shanba», «Ikki marta uch qancha bo'ladi?» «Ikki marta uch – olti». SHunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vaziyatning o'zi beradi yoki hammaga ma'lum ochiq-oydin haqiqatlar javob bo'lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunishning o'zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu - tafakkurning oddiy, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar bizning idrokimizda ifodalanadi hamda tasavvurlar va tushunchalar tariqasida xotiramizda mustahkam o'rin oladi.

Ijodiy tafakkur to'g'risida gapirganimizda biz murakkab aqliy jarayonini nazarda tutamiz. Bu protsess bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat bo'ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab protsess bo'lib, bu murakkab protsessda qo'yilgan savol ketidan (shu savolning murakkabligiga qarab dastlab vazifa

ifodalanadi, so'ngra esa vazifani, masalani echish jarayoni, ya'ni qo'yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi.

Vazifa, masala – echilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa *maqsadni* ham o'z ichiga oladi. Bu maqsad noma'lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjublanish va gumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi masalani ifodalashning o'zi, ko'pincha, murakkab faoliyat bo'ladi. Bunda nimalar ma'lum va noma'lumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda echilayotganligini hisobga olishga, echilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga to'g'ri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi – javobni izlashdan, masalani hal etishga olib keladigan yo'llarni, vositalarni, qoidalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat bo'ladi. Qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba'zan idrok qilinayotgan tevarak-atrofdagi vaziyatdan qidirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ba'zan lozim bo'lgan javob «xotira zapaslari» orasidan – tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Imtihon berayotgan o'quvchining fikri, ko'pincha, shu tariqa ishlaydi, Ko'pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xayol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil tahminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, ko'pgina kashfiyotlar, texnika sohasida har xil ixtirolar qilinadi.

Ko'pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va uylab ko'rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini qo'llanish yo'li bilan topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu yo'l bilan echiladi. Masala va vazifalarni echish, qo'yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yanglishamiz, shu masalani echishga olib boradigan to'g'ri yo'ldan adashamiz. Olingan javobning o'zi yoki masalani hal etish usulining o'zi bizda shubha tug'diradigan paytlar ham bo'ladi. Bunday hollar tafakkur jarayonida yana bir payt – shu protsessning natijalarini tanqidiy tekshirib

chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tekshirish masalani, vazifani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, bab-baravar bo'laveradi. Fikr qilish jarayonining mana shu nazoratlik qiluvchi paytida mantiqiy jarayonlar xulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayonlari ayniqsa katta o'rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonini odamning tajribasidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining og'zaki va yozma nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir bo'ladi. Nutqni tinglayotganimizda yoki biror yozma tekstni o'qiyotganimizda, odatda, biz o'zimiz eshitayotgan yoki o'qiyotgan so'z birikmalarini to'g'ri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalari bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbob va shu kabilar bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir bo'ladn.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy ob'ektda gavdalangan fikrlar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), ob'ektning masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detallarning ma'nosi va vazifasi nimaligini tushuna olishda namoyon bo'ladi.

Jumladan, o'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalarni o'zimizdagi mavjud tushunchalar qatoriga o'tkazishning o'zi ham tushunishimizning ifodasidir. Ba'zi shartlar mavjud bo'lganidagina nutqni yoki buyumlarni to'g'ri (adekvat tarzda) tushunish mumkin. Chunki, har bir so'zning ma'nosini bilish, tilning grammatik formalarini egallab olish, o'zlashtirilayotgan sohada etarli bilimga va tajribaga ega bo'lish bu tildagi nutqni tushunishning shartidir. Masalan, algebraga, geometriyaga va fizikaga doir bilimlarni o'zlashtirib olmoq uchun o'quvchilarning avvalo arifmetikadan bilimlari bo'lishi shart. Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega bo'lish, loaqal oddiy asboblardan foydalana bilish va loaqal oddiy mashinalar bilan tanish bo'lish kerak.

Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavdalantiruvchi xayol bo'lgani kabi, tushunishni ham gavdalantiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin. Tushunish asosan, tayyor bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirishda sodir

bo'ladigan tafakkurdir. Maktabda o'qitish jarayonida tushunish katta rol o'ynaydi. O'quvchilarning bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu bilimlarni qay darajada tushunishlariga bog'liq bo'ladi. Odamning aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jarayonlari bir-birini istisno qilmaydi. SHuni nazarda tutish kerakki, tafakkurning bu ikkala turi ayni bir xil operatsiyalardir: taqqoslash, analiz, sintez qilish va shu kabilarda sodir bo'laveradi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar qo'yishga va masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. Og'zaki nutqni idrok qilish chog'ida yoki kitobni o'qiyotganimizda, yohud biror texnika va mexanizmlarni ko'zdan kechirayotganimizda tushunib bo'lmaydigan, tushunish qiyin bo'lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» degan savol tug'iladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan tashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani mustaqil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos bo'lgan shart-sharoitning mazmunini to'g'ri tushunib olmoq kerak. Matematika masalasini echayotgan o'quvchi avvalo shu masalaning mazmunini tushunib olishi, ya'ni tekstda ifodalangan fikrni (hukmni va tushunchalarni) uning mantiqiy bog'lanishida to'g'ri uqib olishi, so'ngra esa masalani echishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan materialga asoslanib turib, har xil fikrlash jarayonlarini tatbiq qilish yo'li bilan noma'lum sonni qidirishi va topishi lozim bo'ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil echish (ijodiy fikr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi va o'tadi.

Konkret va abstrakt tafakkur

Tafakkur - konkret tafakkur va abstrakt tafakkur deb ikkiga bo'linadi. Agar biz fikr yuritilayotgan narsani idrok qilsak yoki tasavvur qilsak, bu tafakkur konkret tafakkur deb ataladi.

Bizning o'zimiz shu onda turgan xonamiz to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday konkret tafakkurning bir misolidir. Biz tasavvur qilishimiz mumkin

bo'lgan biror daryo to'g'risidagi, biror qurilish to'g'risidagi, biror tarixiy voqealar to'g'risidagi muhokamalar ham konkret tafakkurga misol bo'la oladi.

Bu – narsalarning obrazlariga bevosita tayanuvchi tafakkurdir. Bu- yaqqol tafakkurdir.

Konkret tafakkur ham predmetli yaqqol tafakkur deb va yaqqol-obrazli tafakkur deb ikki xilga bo'linadi.

Tafakkur ob'ekti bevosita idrok qilinadigan tafakkur predmetli-yaqqol tafakkur deb ataladi.

O'zimiz turgan xona to'g'risidagi, biz derazadan ko'rib turgan daraxt to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday predmetli-yaqqol tafakkurga misol bo'la oladi.

Dars vaqtida o'qituvchi biror gulning tuzilishini izohlash bilan birga shu gulni o'quvchilarga ko'rsatayotganida o'qituvchining va o'quvchilarning tafakkuri predmetli yaqqol tafakkur bo'lishi mumkin.

Tafakkurning bu turi, asosan, idrokka tayangan holda voqe bo'ladi.

Predmetli-yaqqol tafakkur faqat muhokamalardagina emas, shu bilan birga bevosita harakatlarda ham namoyon bo'ladi. Bunday tafakkur predmetli – harakatli tafakkurdir.

Tafakkurning bu turini, masalan, kubiklarni u yoki bu tartibda terayotgan yoki joylashtirayotgan bolalarda ko'rish mumkin.

Katta yoshdagi kishilar ro'zg'orga taalluqli turli buyumlar bilan va xilma-xil mehnat qurollari bilan ish olib borayotganlarida ularning kundalik amaliy faoliyatida ham mana shunday tafakkur ishga solinadi. Tafakkur qilinayotgan narsani idrok qilmasdan, balki faqat tasavvur qilgan vaqtimizdagi tafakkur obrazli-yaqqol tafakkur deb ataladi.

Bunday tafakkur xotira tasavvuriga yoki xayol tasavvuriga tayanadi.

Kecha bo'lib o'tgan voqealar to'g'risidagi muhokamalar, Marsda hayot bormikin deb qilayotgan bizning muhokamalarimiz yaqqol-obrazli tafakkur namunalari deb hisoblanishi mumkin. Dars vaqtida o'qituvchi biror gulning tuzilishini o'quvchilarga tushuntirayotgan bo'lsa-yu, lekin bu gul o'quvchilarga o'z

tajribalaridan ma'lum va shu sababli o'quvchilar shu gul ko'rsatilmasa ham, uni tasavvur qilishlari mumkin deb hisoblab, o'z darsini davom ettirayotganida o'qituvchi va o'quvchilardagi tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur bo'ladi.

Har bir kishi murakkab narsalarni (masalan, mashinalarni, tabiat hodisalarini) bevosita idrok va tasavvur qilgan hamma hollarda ham shu kishi konkret tafakkur qiladi.

Abstrakt tafakkur umumiy va abstrakt tushunchalarga asoslanadi. Bu – tushunchalardan tarkib topgan tafakkurdir, umumiyashtirilgan tafakkurdir, bu tafakkur, asosan, ikkinchi signal sistemasining, nutq, signal sistemasining faoliyati tufayli vujudga keladi.

Ma'lumki, algebrada biz umuman miqdorlarni va ularning turli nisbatlarini ishlatamiz, masalan: $a+v=s$. Bunda a va v harflari qandaydir bir miqdorni ifodalaydi, ularni qo'shgan vaqtda yangi miqdor– s *hosil* bo'ladi. SHu miqdorlarni juda xilma-xil konkret narsalarga, masalan, falon miqdor pulga, falon kilogramm nonga va falon kilometr masofaga va boshqa shu kabilarga tatbiq qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda (algebra misolida) mana shu narsalarning ayrim konkret miqdori to'g'risida fikr yuritmasdan, balki mana shu narsalar o'rtasida bo'lgan umumiy miqdor munosabatlari to'g'risida fikr yuritamiz. Bunda biz yakka obrazlar yordami bilan emas, balki umumiydashgan tushunchalar yordami bilan fikr qilamiz.

Abstrakt tafakkur konkret tafakkurdan o'zining g'oyat kengligi bilangina farq qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, voqelikni juda chuqur bilishga imkon berishi bilan ham farq qiladi. Bunda biz bir hukmning o'zida hamma narsalarga va hodisalarga aloqador bog'lanishlar va qonunlar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Ayrim abstrakt muhokamalarda biz idrok ham qilib bo'lmaydigan, tasavvur ham qilib bo'lmaydigan narsalar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Biz tabiat to'g'risida, umuman qonun to'g'risida, miqdor to'g'risida, sifat to'g'risida, tenglik to'g'risida, borliq to'g'risida abstrakt fikr yuritishimiz mumkin (va fikr yuritamiz). Biz cheksizlik to'g'risida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Abstrakt tafakkur haqiqatga erishishga va voqelikni tag'in ham chuqurroq va to'laroq bilishga olib boradigan yo'llardir.

Ammo biz abstrakt tafakkurning xususiyatlari to'g'risida gapirganimizda shuni nazarda tutishimiz lozimki, bu tafakkur va konkret tafakkur odamning yaxlit tafakkurini tashkil qiladi, bu ikkala tafakkur bir-biriga chambarchas bog'langandir.

Bu bog'lanish avvalo shundaki, abstrakt tafakkur tarixan konkret tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Xuddi shuningdek, har bir kishining individual hayotida ham abstrakt tafakkur konkret tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Bolaning eng dastlabki tafakkuri konkret tafakkurdir. Bolaning konkret tafakkuri jarayonida tushunchalar hosil bo'la boshlaganida va shu tushunchalar o'zlashtirila boshlaganidagina shu paytdan boshlab, bolada abstrakt tafakkur ham paydo bo'ladi.

Ikkinchidan, (abstrakt tafakkur bilan konkret tafakkurning birligi shundaki, har qanday konkret fikr abstrakt fikrga muayyai bir darajada kiradi va har bir abstrakt tafakkur jarayoni konkret tafakkurga tayanadi). Hatto eng oddiy yakka konkret muhokamalarda ham abstraktlik momenti bor. Masalan, «Bu – to'rtburchak stol» va «Bu – to'rtburchak quti» degan konkret muhokamalarda «*to'rtburchak*» degan so'zning o'zi abstrakt tushunchadir.

SHu misollarda biz idrok qilayotgan narsalar – stol va quti – bizda mavjud bo'lgan «*to'rtburchak*» degan tushunchaga tatbiq qilinadi, xolos. Bunda abstrakt, umumiyashtirilgan tushuncha konkret (idrok qilinayotgan yoki tasavvur qilinayotgan) tushunchani o'z ichiga oladi.

SHuningdek, abstrakt tafakkur ham konkret tafakkur bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi.

Har qanday abstrakt fikr juda ko'p konkret fikrni albatta o'z ichiga oladi va shu konkret fikrga tayanadi. Masalan, shunday bir abstrakt qoidani olib ko'raylik: «YAkka-yakka holida uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir biriga tengdir». Muhokama konkret mazmun olishi mumkin bo'lgan taqdidagina bu fikr chinakam fikr bo'ladi. Aks holda bu qoida quruq gap, «yodlab olingan qoida»

bo'lib qoladi, xolos. Bu qoidani aytgan kishi haqiqatan ham chin bir fikrni ifodalayotganligini isbotlamoq uchun, shu umumiy va abstrakt qoida tarkibiga kiradigan yakka va konkret hollardan bir qancha misollar topib bera olishi lozim.

Biz konkret tafakkurni abstrakt tafakkurdan ayirib gapiramiz ham, lekin aslida biz odamning tafakkurida yo konkret, yoki abstrakt elementlarning ustunlik qilishini nazarda tutamiz.

Nazariy (izohlovchi) va amaliy tafakkur.

Tafakkurning yo'nalishiga qarab nazariy va amaliy tafakkur turlari ajratiladi.

Hodisalarni izohlashga qaratilgan tafakkur *nazariy* tafakkur deb ataladi. Biror narsani izohlab berish noma'lum narsani ma'lum qilish demakdir. Buning uchun esa noma'lum narsani ma'lum narsa bilan bog'lash lozim. Demak, turli va ayrim tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni va munosabatlarni ochib berish hamda shu bog'lanishlarni muhokamalarda izohlab berish kerak bo'ladi.

Jumladan, izohlab berish izohlanayotgan hodisaning sababini topish demakdir; bunday izohlash izohlanayotgan narsani shu narsa mansub bo'lgan turkum to'g'risidagi tushuncha doirasiga kiritib, uning farq qiladigan belgilarini ko'rsatib berish demakdir; biror hodisaning maqsadini, uning nima uchun mavjudligini, uning ahamiyatini va vazifasini ko'rsatib berish demakdir.

Izohlovchi tafakkur jarayonlarida bir qancha savollarga, masalan: «Buning o'zi nima?», «Nega?», «Nima sababdan?», «Nima uchun?» «falon xil hodisalar yoki tushunchalar o'rtasida qanday o'xshashlik yoki farq bor?» degan va shu kabi savollarga javob beriladi. Masalan: «gul – o'simlikdir», «Psixologiya – fanidir», «Ko'cha xo'l, chunki yomg'ir yog'di», « $6-1$ va $3 + 2$ miqdorlari bir-biriga teng». Mana shu misollarning hammasida biz hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarni qayd qilamiz va ochib beramiz, izohlaymiz. Agar izohlovchi tafakkur umumiy (abstrakt) hukmlarda ifodalansa, bunday tafakkur *nazariy* tafakkur deb ataladn. Nazariy tafakkur ayni vaqtda abstrakt tafakkur hamdir. Masalan, «Hamma jismlar qizdirilganida kengayadi», «Ayrim olganda uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir», «Har qanday mexanik

harakat ishqalash natijasida issiqlikka aylana oladi» degan muhokamalar ayni vaqtda ham nazariy, ham abstrakt tafakkurdir. Arifmetika yoki grammatikaning har qanday qoidasi nazariy tafakkurga misol bo'la oladi.

Nazariy tafakkurda voqelikda mavjud bo'lgan umumiy, muhim bog'lanishlar va munosabatlar aks etadi. SHu tufayli biz u yoki bu xil ayrim hodisalarning kelishini (masalan, quyosh va oy tutilish vaqtini) oldindan ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Biror sohadagi hodisalarning muhim qonuniyatlarini, bog'lanishlarini va munosabatlarini aks ettiruvchi fikrlar (hukmlar va tushunchalar) sistemasi nazariya deb ataladi.

Nazariy tafakkur – oldindan ko'rish imkoniyatini beradigan umumlashtirilgan tafakkurdir.

Tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish yo'li bilan o'zimizga kerakli real narsalarni va hodisalarni olishga yoki yaratishga qaratilgan tafakkur *amaliy* tafakkur deb ataladi. Amaliy tafakkur jarayonlari bir qancha savollar berishdan, masalan: qo'yilgan maqsadga erishmoq uchun «nimalar qilish kerak?», «qanday qilish kerak?», «qay tarzda?», «buning uchun nimalar qilish lozim?» degan savollar tuzilishi bilan boshlanadi. Amaliy tafakkurning shundan so'nggi jarayoni ish-harakatlarda yoki qo'yilgan savollarga javob beruvchi ish-harakatlarni tasavvur qilish va o'ylashda voqe bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, mashinani takomillashtirish kerak bo'lganida, biz falon xil parrakni sekundiga o'n marta aylanadigan qilishimiz lozim. Buning uchun shu parrakni transmissiya orqali yoki tishli parrak orqali diametri kattaroq bo'lgan boshqa parraklarga tutashtiramiz va shu tariqa o'sha parrakni o'zimiz hohlaganimizdek, sekundiga o'n marta aylanadigan qilamiz.

Tevarak-atrofdagi voqelikni biz asosan mehnat qurollari yordami bilan asboblarni yordami bilan o'zgartiramiz. SHu sababli amaliy tafakkur, boshqacha qilib aytganda, *texnik tafakkur* deb ham ataladi.

Voqelikni o'zimiz hohlaganimizdek o'zgartirishimiz natijasida yangi bir hodisa paydo bo'lganligi, voqelik qayta ko'rilganligi, biror real mahsulot vujudga

keltirilganligi, masalan, stol, mashina, uy va shu kabilar vujudga keltirilganligi sababli, amaliy tafakkur *konstruktiv* tafakkur ham deb ataladi.

(«Amaliy tafakkur» degan terminni «amal», «amaliyot» degan termin bilan qorishtirib yubormaslik kerak. Amal, amaliyot deganimizda, odatda, odamlarning xilma-xil moddiy boyliklar yaratishiga yordam beradigan harakatdalari sistemasini – buning uchun kerak bo‘ladigan ko‘nikma, malaka va usullarni tushunamiz. Odamning amaliy faoliyati tafakkursiz vujudga kela olmaydi. Ammo sub’ektiv protsess bo‘lgan amaliy tafakkur esa amaliy harakatlar bo‘lmasa ham ro‘y beraverishi mumkin).

Nazariy tafakkur kabi amaliy tafakkur ham muhokamalarda ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarning tuzilishida o‘ziga xos xususiyatlar bor.

Nazariy muhokamalarda, odatda, ob’ektlarda biror belgilarning, bog‘lanishlarning, qonuniyatlarning borligi qat’iy qilib tasdiqlanadi yoki rad qilinadi.

Bu muhokamalarda sub’ekt (ega) bilan predikat (kesim) «bor» yoki «yo‘q» degan ma’no bilan qat’iy ravishda bog‘lanadi.

Amaliy muhokamalarda odamning ob’ektlarga muayyan maqsadda ta’sir o‘tkazish yo‘li bilan shu ob’ektlarni o‘zgartirish mumkinligi qat’iy qilib aytiladi yoki rad qilinadi.

Bunday muhokamalarda sub’ekt bilan predikat o‘rtasidagi bog‘lanish odatda «bu mana shunday qilinadi», «buni bunday qilish mumkin yoki bunday qilib bo‘lmaydi» degan jummalarda ifodalanadi.

Amaliy tafakkur odamning xayol qilishi va o‘zi mo‘ljallaganidek harakat qilishi, irodasi bilan chambarchas bog‘langan.

Tafakkurning mana shu ikki turini – nazariy va amaliy tafakkurni, shuningdek, konkret va abstrakt tafakkurni, faqat tafakkurni o‘rganish uchun bir-biridan ajratishimiz mumkin. Tafakkurning mana shu ikki turi haqiqatda birlikka ega bo‘lgan tafakkurdir. Lekin ularning paydo bo‘lishi jihatidan qaraganimizda, amaliy tafakkur birlamchidir. Nazariy tafakkur amaliyotda, odamning mehnat faoliyatida rivojlanib keldi va rivojlanadi.

Amaliyot muhokamalarimizning chinligini bildiruvchi asosiy mezondir, kriteriydir. Oqilona harakatlar sistemasi bo'lgan amaliyotni biz tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish va biror narsalarni vujudga keltirish maqsadidagina tatbiq qilib qolmasdan, shu bilan birga, voqelikni bilish, tayyor bilimlarni o'zlashtirish va shu bilimlarni eslab qolishda ham tatbiq qilamiz.

Eksperiment yordami bilan o'tkaziladigan ilmiy tadqiqotlarda ham o'rganilatayotgan narsa va hodisalarni o'zgartirishga to'g'ri keladi.

Bu holda ham «nima qilmoq kerak?», «buni qanday qilmoq kerak?» degan savollarga javob qidiriladi. Eksperimentlar qilib o'tkazilayotgan tadqiqotlar vaqtida bu o'zgarishlar voqelikni bilish maqsadida, biror faktlarni va qonuniyatlarni belgilab olish maqsadida vujudga keltiriladi. Dars vaqtida ham matematika, fizika masalalarini echish uchun amaliy usullarni topishga to'g'ri keladi. Bu holda ham «nima qilmoq kerak?», «buni qanday bilmoq kerak?» degan savollarga javob qidiriladi.

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki, aksincha, tafakkur idrok bilan, xotira bilan, xayol va nutq bilan diqqat, his, iroda bilan chambarchas bog'langandir. Tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, unda boshqa psixik jarayonlar shunchalik ko'p joy oladi.

Tafakkur jarayonlarida xayol (fantaziya) katta o'rinni oladi. Tafakkur uchun kerakli konkret obrazli material xoti radan olinganidek, fantaziyadan ham olinadi. Bu xayol obrazlaridir. Masalan, kelajakka qaratilgan tafakkur jarayonlari xayol yaratib berayotgan obrazlarga tayanadi. Bizning ko'pgina tushunchalarimiz ham xayol yaratib bergan tasavvurlarga tayanadi. Xayol faoliyati, masalan, umumlashtirish, tahmin qilish, faraz (gipoteza), abstraksiyalash singari fikrlash operatsiyalarida namoyon bo'ladi. SHu jarayonlarning hammasi xayolning ishtirokisiz ruyobga chiqmagan bo'lur edi.

Tafakkur jarayonlarining birligi, barqarorligi va batartibligi diqqatga bog'liqdir. Har bir fikrlash operatsiyasi faqat diqqat bo'lganidagina ruyobga chiqadi. Diqqat sust zaif bo'lganida fikrlash jarayoni sekinlashadi yoki to'xtalib qoladi. Agar diqqat zaif bo'lsa, fikrlash tez uziladi, o'zining ipini yo'qotib qo'yadi,

chalg'iydi. Odamning diqqati uzoq vaqt davomida muayyan vazifaga qaratilgan taqdirdagina va diqqat o'zgarib turuvchi va shu maqsadni hal qilishga olib keluvchi ko'pgina muhokamalar, tushunchalar va tasavvurlar ustida o'z ichiga to'planib turganidagina, murakkab tafakkur jarayoni ruyobga chiqadi.

Tafakkur qilish shakllari yoki formasiga tushunchalar, xukmlar va xulosa chiqarish kiradi.

Tushunchalar - tafakkurning shunday shakli, unda narsa va hodisalarga xos bo'lgan eng umumiy va xarakterli xususiyatlarni o'zida aks ettiradi. Ular umumiy va juz'iy, konkret yoki mavxum bo'lishi mumkin. Masalan, «ong» tushunchasini oladigan bo'lsak, uning eng muhim va boshqa tushunchalardan farq qiladigan jihatlarini ajratishimiz kerak: faqat insonga xoslik, oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmi ekanligi va hakoza.

Xukmlar - atrofimizdagi narsalar va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Masalan, «Inson ongli mavjudot» degan hukm - fikr «odam, inson», «ong» va «mavjudot» tushunchalari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalab turibdi. Ana shunday hukmlar bizning nutqimizda har kuni juda ko'p ishlatiladi va ular tabiatan turli bog'liqliklarni yo tasdiqlaydi, yoki inkor qiladi, rost yoki yolg'on bo'ladi. SHaxsning insoniyligi aslida u ishlatadigan iboralarning qanchalik mantiqqa, hayotiy haqiqatlarga to'g'ri kelishi, argumental ekanligi bilan baholanadi. Doimo to'g'ri, mantiqan fikr yuritgan odamni biz «bama'ni, gapida jon bor, haqiqatguy» deb ta'riflaymiz.

Xulosalar - mantiqiy tafakkurning yana bir shakli bo'lib, ular fikrlar, xukmlar va tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishdan yangi bir fikrlarni keltirib chiqarishni nazarda tutadi.

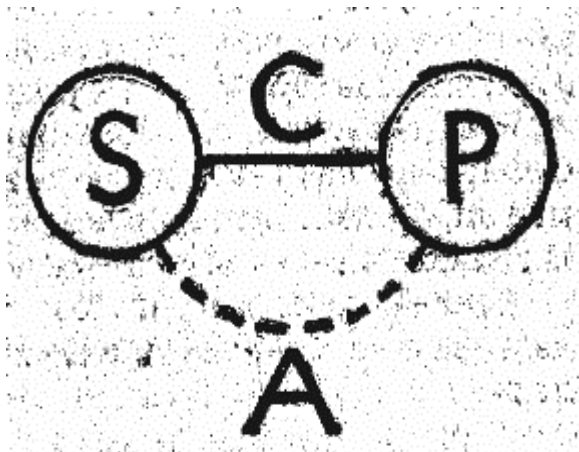
Tafakkur qilish jarayonida, ayrim fikr yuritish operatsiyalarida bizda paydo bo'ladigan fikrlar hukm tariqasida shakllanadi. Hukm – biror narsa (yoki biror kimsa) haqida biror nimani tasdiqlash yoki inkor qilish demakdir. Masalan, «Bu stol – yog'och stol», «Tuyaqushlar ucha olmaydi», «hamma fanlar foydali». Hukmda biror nima haqida yoki biror kimsa haqida tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsa hukm mavzui bo'ladi. Hukmlarda buyumda biror belgilarning

borligi yoki yo'qligi - uning boshqa buyumlar bilan bog'lanishi va munosabatlari tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. SHu sababli hukmlar sifatiga qarab bir-biridan farq qilinib, tasdiqlovchi hukm va inkor qiluvchi hukm deb aytiladi. SHu hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar esa xukmlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hukm mavzui va uning mazmuni idrok qilinishi, tasavvur etilishi va fikrga keltirilishi mumkin, ya'ni tushunchalar tarzida ifodalanishi mumkin. Binobarin, idroklar, tasavvur tushunchalar ikki elementining (mahsullarining) mazmunini hukmning psixologik (sub'ektiv) jihatini tashkil etadi. Lekin elementlarning bu qo'shilishini ularning assotsiatsiyalar asosida ketma-ket bir-biri bilan almashinish tariqasidagina tushunish yaramaydi. Bunda shunday bog'lanish ham bo'lishi mumkin. Lekin tasdiqlash yoki inkor qilishning o'zidagi mazkur elementlarning bog'lanishi hukm (fikir) spetsifikasini tashkil etadi. Hukmning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tasvirlash mumkin.

Bu erdagi ikki to'garak – S bilan R hukm elementlaridir. S chizig'i tasdiqlashni yoki inkor qilishni ifodalaydi. Nuqta A chizig'i bo'lishi mumkin bo'lgan assotsiatsiyali bog'lanishni ifodalaydi.

YUqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki hukmlar so'zlarda – gaplarda ifodalanadi. Gapda bo'lgani kabi hukmda ham hukmning ikki bo'lagi – egasi yoki sub'ekti (S) hamda hukmning kesimi yoki predikati (R) bo'ladi. Hukmning gapdan farqi faqat shuki, hukmdagi ega va

kesim so'zlardan emas, balki idroklardan, buyum va uning to'g'risida so'z bilan ifodalanadigan tasavvur va tushunchalardan iborat bo'ladi. SHu sababli, hukmning so'z bilan ifodalanishi uchun ham tilning grammatik tuzumi ayniqsa katta ahamiyatga ega. Fikir hukm to'g'ri grammatik formada ifodalanganligi uchun ham uni (fikrni) izoh qilgan kishi uchun va boshqa kishilar uchun aniq va ravshan bo'lib qoladi.

Bizning hukmlarimiz yo bir buyumga, yoki buyumlarning butun bir turkumiga, yohud buyumlar turkumining biror qismiga taalluqli bo'lishi mumkin. Bir buyumga yoki bir hodisaga taalluqli hukmlar yakka hukm deb ataladi.

Masalan: «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti», «Bugun havo ochiq». Buyumlarning bir butun turkumiga taalluqli hukmlar **umumiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Matorlarning hammasi elektr tokini o'tkazadi». Buyumlarning biror turkumi qismigagina taalluqli bo'lgan hukmlar **juz'iy** hukmlar deb ataladi. Masalan «Ba'zi jismlar elektr tokini o'tkazmaydi».

Hukmlar voqelikka munosabati jihatidan ham bir-biridan farq qiladi, hukmlar voqelikka muvofiq kelishi yoki muvofiq kelmasligi mumkin. SHu jihatdan qaraganda, ular chinakam hukm, noto'g'ri (xato) hukm va tahminiy bo'lishi mumkin.

Voqelikka muvofiq bo'lgan, shu voqelikni to'g'ri aks ettiradigan hukmlar chinakam hukmlar deb ataladi. Masalan, «Andijon-O'zbekistonning eng yirik sanoat shahridir» degan hukmlar chinakkam hukmlardir.

Biror buyum to'g'risidagi chinakam hukmlar shu buyum to'g'risidagi bilimdir. Bilim hukmlarda shakllanadi, lekin har qanday hukm ham bilim bo'lavermaydi.

Voqelikka muvofiq kelmaydigan, uni noto'g'ri aks ettirayotgan hukmlar yolg'on yoki xato hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ikki karra uch sakkiz» degan hukmlar mana shunday noto'g'ri hukmlardir. Bu xato, noto'g'ri hukmlar bilmaslikni ifodalaydi.

CHin yoki yolg'on hukm bo'lib chiqishi mumkin bo'lgan, ya'ni buyumga muvofiq kelishi mumkin bo'lgan, muvofiq kelmasligi ham mumkin bo'lgan hukmlar tahminiy hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin», «Ehtimol, Marsda hayot bordir» kabi.

Tevarak-atrof olamni bilish jarayonida tafakkur narsalar va voqelik hodisalari to'g'risida hamisha chin hukmlar chiqarishga yo'nalgan bo'ladi.

Fikr yuritish jarayonlarining natijalari hukmlarda gavdalandiriladi. Lekin ayni vaqtda hukmlar ham tafakkurniig formasidir. Bizda tafakkur faoliyati odatda, muhokama formasida o'tadi. Muhokama esa bir-biri bilan bog'langan hukmlar

«zanjiri» dir, ammo bu «zanjir» da ayrim hukmlar shunchaki biri ketidan biri kelavermaydi, balki ayni vaqtda tafakkurning biror muayyan narsasiga (yoki masalasiga) taalluqli bo'lib, bir-biri bilan bog'lana boradi. SHu tufayli muhokamalarning sistemali, muayyan va mantiqiy bo'lishiga erishiladi.

Tafakkur jarayonlaridagi qo'yilgani maqsadga muvofiq hukmlar shunday bir tartibda ketma-ket kelishi (bir-biriga taalluqli bo'lishi) mumkinki, xukmlarning bunday tartibda kelishining o'zida yangi hukmlar paydo bo'ladi va shakllanadi, shuningdek, mavjud xukmlarning chinligi yoki yanglishligi ravshan bo'lib qoladi.

Bunda shuni nazarda tutish kerakki, hukmlar har qancha mantiqiy bo'lsa ham ularning vujudga kelishida va muhokamalarida assotsiativ jarayonlar ham hamisha katta o'rin tutadi.

Taqqoslash, analiz va sintez qilish, abstraktlashtirish va umumiylashtirish jarayonlarida avvalo bizning sezgi organlarimiz bevosita sezib olishi mumkin bo'lgan hodisalar va narsalarning xususiyatlari, ularning bog'lanishlari hamda munosabatlar aks ettiriladi. SHu yo'l bilan bizda bevosita idrok va tasavvurlarga asoslangan hukmlar hosil bo'ladi. Masalan, «Kecha bugungiga qaraganda issiqroq bo'ldi» (taqqoslash), «Daraxt ildizlar, tana, butoqlar, shoxlar va barglardan iborat bo'ladi» (analiz) degan hukmlar mana shunday hukmlardir.

Xulosa chiqarish – tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy formasidir, tafakkurning shu mantiqiy formasi vositasi bilan bir yoki bir necha ma'lum hukmlar (asoslar) dan yangi hukm – xulosa chiqariladi. Masalan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Erdagi kabi elementlardan tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikkita hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Erda ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi.

Erda geliy borligi dastlab xuddi ana shunday xulosa chiqarish yo'li bilan kashf qilingan edi. So'ngra bu xulosa amaliyotda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular – induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir.

Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shunday bir turidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy

hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «YOg‘och qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitishdan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, “jismlar qizdirishdan kengayadi” deb aytamiz.

O‘qitish jarayonida ko‘pincha, o‘quvchilarning o‘zlari bir qancha ayrim hodisalarga, ayrim hukmlarga asoslanib, matematika yoki grammatikadan umumiy qoidalar chiqarib oladilar. Masalan, o‘quvchilar *kitob* degan so‘zining oxirida *b* yoziladimi yoki *p* yoziladimi, deb shubhalanib qoladilar. Bunday holda o‘qituvchi o‘quvchilarga aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog‘i uchun bu so‘zni unli tovush bilan boshqaradigan qo‘shimcha qo‘shib turlashni taklif qiladi. O‘quvchilar bu so‘zni unli bilan boshlanadigan qo‘shimcha qo‘shib bir necha marta turlab (*kitobim, kitobing, kitobi*) mashq qilganlaridan keyin, *p* emas, balki *6* yozish kerakligini bilib oladilar. O‘quvchilar, yana *ozod, tuz, Axmedov, Yo‘ldoshev* kabi-so‘zlarni yozishdan ham *d, z, v* undosh tovushlarini aniqlash uchun shu so‘zlarni xuddi haligidek turlaydilar (*ozoda, tuzi, Axmedova, Yo‘ldosheva*). So‘ngra shunday so‘zlardan bir nechasini turlab mashq qilingandan keyin, o‘quvchilar o‘qituvchining yordami bilan; «YOzish vaqtida so‘zlardagi aniq eshitilmaydigan undosh tovushlarni aniq eshitilmog‘i uchun shu so‘zlarni unli tovushlar bilan boshlanadigan qo‘shimcha qo‘shib turlash kerak ekan» degan xulosaga (umumiy hukmga) keladilar. Mana shuning o‘zi induksiyaning yoki induktiv fikr qilishning misolidir.

Umumiy hukmda yakka hukmga o‘tish yo‘li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduksiya) deb ataymiz.

Masalan:

«Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos.

«Havo jismdir». Asos.

«Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» – xulosa. O‘qitish jarayonida umumiy qoidalarni juz‘iy, yakkalarga tatbiq qilish vaqtida o‘quvchilar deduksiya yo‘li bilan fikrlaydilar.

Masalan, o'quvchilarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan so'z uchrab qoladi (*kitob, ozod* va hokazo). Ular umumiy qoidani bilganliklari sababli o'sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun so'zni turlab, uni to'g'ri yozadilar.

Analogiya yo'li bilan, ya'ni o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish – juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir. boqcha yoshidagi bolaning quyidagi muhokamasini misol qilib keltirish mumkin. Bola bunday muhokama yuritadi; «Ana, xolam kelayotir. U menga konfet beradi». Agar bolaning shu muhokamasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishi quyidagi tarzda borganligini ko'ramiz.

«O'tgan safar xolam kelgan edi. Asos.

«O'shanda xolam menga konfet olib kelgan edi». Asos.

«Yana xolam kelayotir». Asos.

«Demak, xolam menga yana konfet beradi» – xulosa.

Yana bir misol:

«O'tgan yil iyun oyining boshida sel yoqqan edi». Asos.

«Iyun kelayotir». Asos.

«Demak, tez orada qattiq, sel yog'sa kerak» – xulosa.

Xulosa chiqarishga doir keltirilgan bu misollar kengaytirilgan mantiqiy shaklda beriladi. Fikr qilish jarayonida xulosa chiqarishning ayrim qismlari, odatda, tushirib qoldiriladi. Ko'pincha, ayrim asoslar hammaga ma'lum hukm bo'lganligi, shu sababli, takrorlab o'tirishning hojati yo'qligi tufayli tushirib qoldiriladi.

Biz o'zimizning yoki boshqalarning fikrlarini tekshirib ko'rish, asoslab berish, isbotlab berish lozim bo'lgandagina xulosa chiqarishning to'liq, kengaytirilgan mantiqiy formasidan foydalanamiz.

Hukm yuritishning murakkab jarayonlari hamisha tutash xulosalar chiqarishdan iborat bo'lib, bu jarayonlarda xulosalarning hamma turlari bir-biri bilan chatishib ketadi.

Hukm chiqarishda ishonchning qay darajada osonlik bilan vujudga kelishi har bir shaxsning individual xususiyatlariga ham bog'liqdir.

Odamlar hissiyotga berilib yoki o'z manfaatlarini ko'zlab hukm yuritishlari mumkin, shu sababli bir tomonlama, g'arazgo'ylik bilan chiqarilgan va binobarin, haqiqatni aks ettirmaydigan xato hukmlar bo'lishi mumkin.

Ishonmaslik, shubhalanish hislari haqiqatni qidiraverishga yo'llaydi, tajribada sinalgan hukmlar eng ko'p ishonch bilan qabul qilinadigan, inobatli hukmlardir. SHu sababli, odamning fikr qilishi va bilish faoliyatini jarayonlaridagi tafakkur jarayonlarini, ayrim hukmlarni tajribada sinab ko'rish va tanqiddan o'tkazish zaruriyati, ehtiyoji tug'ilgan.

Haqiqatni isbot qilish, noto'g'risini rad etish ehtiyoji tug'ilgan. SHu sababli, yana kengaytirilgan mantiqiy formadagi hukm chiqarish, hamma dalil va asoslarni birma-bir keltirib xulosa chiqarish zaruriyati ham tug'ilgan. Tafakkurning ikkilamchi jarayonlari, ya'ni nazorat qiluvchi yoki tanqidiy tafakkur shu tariqa vujudga keladi va tashkil topadi. Bu tafakkur kishining yoshi o'sgan sari, tarbiya ta'siri ostida o'sadi. Nazorat qiluvchi tafakkurning o'sganligi odamning aqli yuksak darajada o'sganligini, odamning mustaqil fikr yuritayotganligini ko'rsatadi. Xukmlarni mufassal turkumlarga ajratish, xulosa chiqarishning hamma turlariga doir qoidalar tuzib berish, shuningdek, shubha tug'diradigan hukmlarni asoslash va isbotlash formalarini hamda qoidalarini tuzib berish bilan logika (mantiq) fani shug'ullanadi. SHu qoidalar va formalarga muvofiq keladigan tafakkur mantiqiy tafakkur deb ataladi.

Tushuncha narsalar to'g'risida – ularning hususiyatlari, holatlari, bog'lanishlari va munosabatlari to'g'risida bir-biri bilan bog'langan hukmlardan hosil bo'ladi. Biror narsa to'g'risida tushuncha hosil qilish – shu narsa to'g'risida bir qancha hukmlar yuritish demakdir. Tushunchani ochib beradigan hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to'g'risida qancha ko'p hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy bo'ladi. Narsaning shu hukmlarda ifodalangan belgilari qanchalik muhim bo'lsa, tushunchaning mazmuni ham shunchalik chuqur bo'ladi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri konkret tushuncha, ikkinchisi – abstrakt tushuncha. Bir butun narsaga taalluqli bo'lgan tushuncha, masalan, stol to'g'risidagi, odam to'g'risidagi, o'simlik va boshqa shu kabi narsalar to'g'risidagi tushuncha konkret tushunchadir.

Narsa va hodisalarning o'ziga taalluqli bo'lmasdan, balki narsa va hodisalardan, fikran ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlarga, shuningdek, ayrim narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarga va bog'lanishlarga taalluqli bo'lgan tushunchalar abstrakt tushunchalar deb ataladi. Masalan, «og'irlik» to'g'risidagi, «uzunlik» to'g'risidagi, «tenglik» to'g'risidagi, «harakat» to'g'risidagi, «qiymat» to'g'risidagi va boshqa shu kabi tushunchalar mana shunday abstrakt tushunchalardir.

Idrok va tasavvurlar faqat yakka narsalarning obrazlaridir. Tushunchalar esa faqat yakka bir narsaga emas, balki ko'p narsalarga, narsalarning butun turkumiga ham taalluqli bo'lgan, umumiyashtirilgan bir mazmunni aks ettiradi. Masalan, «stol» (umuman stol) degan tushuncha hamma stollarga taalluqli tushunchadir.

Tushuncha – o'zining psixologik tuzilishi jihatidan fikran umumiyashtirilgan obrazdir.

Tushunchaga taalluqli ob'ektlarning miqdori tushunchaning ko'lamini (hajmini) tashkil qiladi. Tushunchalar ko'lam jihatidan ikkiga bo'linib, yakka tushunchalar va umumiy tushunchalar deb ataladi.

Ayrim, yakka narsalarga taalluqli tushunchalar yakka tushunchalar deb ataladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi, Navoiy to'g'risidagi, bir stol to'g'risidagi va hokazolar haqidagi tushunchalarimiz mana shunday yakka tushunchalardir. Ammo yakka tushunchalarning mazmuni, garchi bitta narsaga taalluqli bo'lsa ham umumiyashtirilgan tarzda bo'ladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi tushunchada shu daryoni ko'p martalab kuzatish va uning haqida bir qancha xilma-xil hukmlar chiqarish natijasida hosil qilingan va umumiyashtirilgan mazmun ifodalanadi.

Yakka tushunchalarning hususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha yaqqol obraz mavjud bo'ladi, chunki bu tushunchalar bevosita yo idrokka, yoki tasavvurga asoslanadi.

Butun bir turkum, bir-biriga o'xshash tushunchalar umumiy tushunchalar deb ataladi. Masalan: imorat to'g'risidagi odam to'g'risidagi, o'simlik to'g'risidagi, organizm va hokazolar to'g'risidagi tushunchalar mana shunday tushunchalardir. Umumiy tushunchalar ham tasavvurlarga asoslanadi. Lekin mana shu tushunchalarda paydo bo'ladigan tasavvurlar ayrim hollarda va ayrim kishilarda turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, bizning fikrimizda «hayvon» degan tushuncha paydo bo'lganida, bizning ongimizda yo ot to'g'risidagi, yoki sigir to'g'risidagi, yoki it to'g'risidagi, yoxud shu hayvonlarning butun bir tudasi to'g'risidagi tasavvur tug'ilishi mumkin. Konkret tushunchalarda tug'iladigan tasavvur har qancha xilma-xil bo'lsa ham shu tushunchalar shu tushunchada ifodalanadigan narsalarning bir turiga, bir turkumigagina taalluqli bo'ladi.

Abstrakt tushuncha hamisha umumiy bo'ladi. Abstrakt tushunchalarning hususiyati shuki, bu tushunchalar idrok yoki tasavvurlarga bevosita tayanadi. Bu tushunchalarda yaqqol obraz bo'lmaydi, abstrakt tushunchalarda sezgi elementlari bo'lmaydi.

Garchi abstrakt tushunchalardan miyamizda biror tasavvur tug'ilsa ham, bu tasavvurlar shu tushunchaning o'ziga bevosita taalluqli bo'lmasdan, balki bevosita va hatto juda olis munosabatda bo'ladi. Masalan, «cheksizlik» degan abstrakt tushuncha bir odamda uzun yo'l to'g'risida tasavvur tug'dirsa, ikkinchi bir kishida bir g'altak ip to'g'risida tasavvur tug'diradi, uchinchi bir kishida osmon to'la yulduzlar to'g'risida tasavvur tug'dirishi, to'rtinchi bir kishida cheksizlik alomati bo'lgan matematik belgi to'g'risida tasavvur tug'dirishi mumkin va hokazo. Abstrakt tushunchalar konkretlashtirilgandagina tasavvurlar muayyan xarakter kasb etadi. Masalan, «balandlik» to'g'risidagi, «oqlik» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz yo'q, lekin «imoratning balandligi» to'g'risidagi, «qorning oqligi» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz, tasavvur bor.

Tushunchalar o'zining mazmuni jihatidan ham idrok va tasavvur obrazlaridan farq qiladi. Sezgi organlari yordami bilan bevosita aks ettirilgan belgilar narsalar to'g'risidagi idrok va tasavvurlarning mazmunini tashkil qiladi.

Tushunchaning mazmunini hukmlar sintezining majmuini tashkil qiladi, bu hukmlarda o'sha idrok qilinayotgan belgilar, shuningdek sezish organlarimiz his qilolmaydigan belgilar ko'rsatiladi. Bunda narsaning belgilari uning boshqa narsalar va tushunchalar bilan muhim bog'lanishlarini va munosabatlarini ifodalaydi. To'g'ri fikr qilingan taqdirda, voqelik tushunchalarda, sezgi va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq, to'liqroq va aniqroq aks etadi. Masalan, biz Quyoshni nur sochib turgan katta doira shaklida idrok qilamiz, lekin bizning quyosh to'g'risidagi tushunchamiz bir qancha xukmlarni ham o'z ichiga oladi. Bu hukmlarda, idrokka nisbatan, ko'proq bilim mavjuddir. Masalan: Quyosh Erdan qariyb bir yarim million marta katta, loyillab turgan shardir. Quyosh bilan Erning orasi 150 million kilometr. Quyosh Er, shuningdek, osmondagi hamma jismlar tarkib topgan elementlardan tarkib topgan va hokazo. Tasavvurlar bilan tushunchalar o'rtasidagi tafovutlar to'g'risida aytilgan bu gaplardan tasavvurlar bizning ongimizda o'zicha paydo bo'la berar ekan, tushunchalar esa o'z yo'li bilan hosil bo'lar ekan, degan ma'no chiqarish yaramaydi. Tasavvurlar bilan tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'langandir.

Hamma tushunchalar tajriba asosida hosil bo'ladi; shu sababli hamma tushunchalar - konkret tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham - idrok va tasavvurlar asosida tashkil topadi.

Ikkinchi signal sistemasining muvaqqat bog'lanishlari tushunchalar hosil bo'lishini nerv-fiziologik mexanizmlaridir; lekin, ilgari necha martalab aytib o'tganimizdek, ikkinchi signal sistemasining faoliyati hamisha birinchi signal sistemasi asosida va bir-biriga o'tkazayotgan ta'siri natijasida sodir bo'ladi. Tushunchalar birinchi signal sistemasining signallarini abstraktlash, umumiyashtirish, yuksak darajada analiz va sintez qilish natijasida vujudga keladi.

«Tevarak-atrofdagi narsalarga taalluqli bo'lgan sezgilarimiz va tasavvurlarimiz esa, deydi I. P. Pavlov biz uchun voqelikning birinchi signallaridir, konkret signallardir»

Tushuncha bilan soʻz bir-biriga chambarchas borlangandir: soʻzsiz tushuncha boʻlishi mumkin emas. Soʻz tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir soʻz, yoki bir necha soʻz bilan ifodalanadi. Masalan, «odam» degan tushuncha bir soʻz bilan ifodalangan, lekin «Oʻzbekiston fuqarosi» degan tushuncha esa ikki soʻz bilan ifodalangan, «Oʻz Vatanini sevgan kishi» degan tushuncha toʻrt soʻz bilan ifodalangan.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy protsesslari boʻlgan umumiylashtirish va abstraktlash faqat soʻzlar yordami bilangina roʻyobga chiqishi mumkin. Soʻzlar, terminlar tafakkur jarayonlaridagi tushunchalarning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchalarning «vakili» boʻlib xizmat qiladi, soʻz birinchi signal sistemasining hamma signallarining signallaridir; shu signallarning hammasini ifodalaydi, shu signallarning hammasini umumiylashtiradi (Pavlov).

Har bir soʻz muayyan mazmunni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi, shu sababli, soʻzlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishiga xizmat qiladi har bir tushuncha soʻzlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hamma anglab olishi mumkin. Biz oʻzimizdagi tushunchalarning koʻpchiligini boshqa odamlardan tayyor holda olganmiz. Odamlarning hamma keyingi avlodlari oʻzlarida *boʻlgan* tushunchalarning katta qismini oʻzlaridan oldingi boʻgʻinlardan tayyor holda oladilar. Keyingi boʻgʻindagi odamlar avvalgi boʻgʻindagi odamlar yaratgan tushunchalarni oʻqib olib, ularni chuqurlashtiradilar, aniqlaydilar, boyitadilar. SHu bilan birgalikda, keyingi avlodlar shu tariqa oʻqib olingan tushunchalarga va oʻz tajribalariga asoslanib, voqelikning oldingi boʻgʻindagi kishilar tushuncha yaratib bermagan narsa va hodisalar toʻgʻrisida yangi tushunchalar yaratadilar.

Oʻqitishning mohiyati ham tayyor tushunchalarni (bilimlarni) mana shu tariqa berish va oʻqib olishdan iboratdir.

Tushunchalarning mana shunday boshqalarga berilishi va uqib olinishi bu tushunchalarning takomillashuviga ham sababchi boʻladi. Voqelikdagi narsa va

hodisalar to'g'risidagi tushunchalar tarixan – insoniyat olamining taraqqiyoti davomida va har bir kishining bolalikdan boshlab to umrining oxirigacha ongida takomillashib boradi. Tushunchalarning takomillashib borishi ularni chuqurlashtirishdan va ularning mazmunini aniqlashdan, shuningdek, ularning hajmini kengaytirish va aniqlashdan iborat bo'ladi. Masalan, bundan besh yuz yil muqaddam odamlarning Er to'g'risidagi, Quyosh to'g'risidagi va Er bilan Quyoshning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalari unchalik to'liq va aniq tushunchalar bo'lmagan edi. O'sha vaqtdagi odamlarning nazarida, Quyosh nur sohib turgan bir gardish bo'lib, osmon gumbazi bo'ylab, Er tevaragida aylanar edi. Hozirgi vaqtda bizning Quyosh to'g'risidagi, Er to'g'risidagi va ularning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalarimiz butunlay o'zgarib ketdi. Bu tushunchalar yangi mazmun bilan boyidi, aniqroq va to'g'riroq bo'lib qoldi. Endi biz quyoshning nur sohib turgan gardish emas, balki juda katta lovillab turgan gazsimon shar ekanligini, Quyosh Er tevaragida aylanmasdan, balki Er o'z o'qi tevaragida va Quyosh tevaragida aylanayotganligini bilamiz va hokazo.

Quyoshning fizik, ximik va atom tarkibi to'g'risida endi odamlar ko'pgina narsalarni bilib olishdi, quyosh nurlarining Erga, atmosferada va kosmosdagi ta'siri haqida ham odamlar *ko'p* narsalarni bilib olishdi.

Har bir kishining yoshiga qarab, tarbiya va ta'lim ta'siri bilan va kishining faoliyati jarayonida uning ongidagi tushunchalar rivojlanib boradi. CHunonchi, biz bolalik chog'imizdayoq turli o'simliklar to'g'risida va umuman o'simliklar to'g'risida ba'zi bir tushunchalarga ega bo'lamiz. Maktabda botanika va boshqa tabiyot fanlarini o'qish tufayli, o'simliklar to'g'risidagi tushunchalarimiz boyiydi va aniqlanadi.

Hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar fikrlash faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Tushunchalar hukmlarda ochib beriladi. Muhokama yuritish jarayonida o'zimizda bo'lgan hukmlar asosida xulosa chiqarish yo'li bilan yangi hukmlarda narsalarning yangi (ya'ni shu vaqtgacha noma'lum bo'lgan) belgilari ochib beriladi va shu bilan birlikda, bu narsalar

to'g'risidagi tushunchalar tag'in ham ko'proq boyiydi, chuqurlashadi va aniqlanadi. Ayrim kishilarning tafakkuri o'zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatidan turli hollarda turlicha namoyon bo'ladi. Bular tafakkurning sifatini tashkil qiluvchi belgilardir.

Tafakkurning mazmundorligi avvalo u yoki bu narsalar yoki hodisalar to'g'risidagi, voqelikning u yoki bu sohalarini to'g'risidagi muhokamalar va tushunchalar odamning ongida qanchalik o'rin olganligidan kelib chiqadi. Odamda fikr nechog'li ko'p bo'lsa va bu fikrlar nechog'li xilma-xil bo'lsa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli bo'ladi, uning aqli shu qadar boy bo'ladi. Lekin tafakkurning mazmundorligi mavjud fikrlarning miqdori bilangina belgilanmaydi, tafakkurning mazmundorligi shu fikrlarda nimalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. SHu sababli tafakkur faqat boy bo'lganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqur bo'lganida, bunday tafakkur mazmundor tafakkur deb hisoblanadi.

Voqelikning eng muhim xossalari va sifatleri, eng muhim bog'lanishlari va munosabatlari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur chuqur tafakkur deyiladi.

Tafakkurning mazmundorligi (boyliги va chuqurligi) odamning faoliyatiga, bilimiga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlanganligiga va odamda qiziqish havaslarning borligiga bog'liqdir,

Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan chambarchas bog'langan, voqelikning eng ko'p sohalarini o'z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq o'tmishni va uzoq kelajakni o'z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng bo'lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, xilma-xil ma'lumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan unchalik chuqur bo'lmasligi, yuzaki bo'lishi mumkin. SHunday odamlar ham bo'ladiki, ular hamma narsa to'g'risida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tajribadan har bir kishiga ma'lum bo'lgan narsalarga nisbatan yangilik juda kam bo'ladi.

Voqelikning asosan biror kichik (tor) qismini o'z ichiga olgan tafakkur tor tafakkur deb ataladi. Tor tafakkur ham mazmuni, hatto chuqur bo'lishi mumkin. Bunday

tafakkur biror «tor ixtisos» ga ega mutaxassislarda uchraydi. Lekin tor tafakkur ba'zan o'z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda nochor, mayda va yuzaki bo'ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shularga bog'liq bo'lgan qiziqish havaslariga ham bog'liqdir.

Tafakkur o'zining mustaqilligi jihatidan turlicha bo'lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil bo'lishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni qo'yishda o'zi tashabbus ko'rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlarning yordamisiz, o'zining alohida yo'llari bilan hal qilaversa, shu odamning, tafakkuri mustaqil tafakkur bo'ladi. Jumladan, tafakkurdagi mustaqillik aqlning sertashabbus bo'lishida, pishiq bo'lishida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sertashabbusligi yangi, o'zining masala va vazifalarini o'zi qo'yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun o'zining yo'llari va vositalarini o'zi qidirishga va topishga intilishda ifodalanadi,

Biror ijtimoiy foydali nazariy va amaliy vazifalarni jamoa bo'lib hal etishda aktiv ishtirok etgan odamning ham tafakkur qilishida mustaqillik namoyon bo'ladi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi odat qatoriga kirgan, shablon bo'lib qolgan (ko'pincha, eskirib qolgan) usullardan holi bo'la bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda yoki tanlay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishlata bilishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi o'zining yoki o'zgalarni fikrlarini, haqiqatga mos bo'lish-bo'lmaslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrlarga baho bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning turmush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning o'z fikrlariga va o'zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo'yilganidagina va qo'yilgan vazifalar faqat tayyor formalarga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-ko'pmi aktiv ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini, uning boshqa kishilarning tafakkuridan to'laravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o'zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo'ladi. SHu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obro'ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o'z faoliyatida ilg'or fikrlarni, ulug' kishilar tafakkurining mahsullarini o'zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash ilg'or kishi uchun mo'tabar qo'llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bog'langan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo'lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko'p yaratayotgan bo'lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo'lsa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga uzil kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo'ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo'ladi. Oddiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur protsesslarida savollar qo'yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib chiqadi. SHunday kishilar borki, ularda, murakkab fikrlash operatsiyalari ham juda tez o'tadi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni o'tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq, o'tadi hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo'yilgan savolga tayyor javobni birmuncha vaqt o'ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib so'raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o'rnashib qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assotsiativ

jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog'liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy formalarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining epchilligiga, fikrlash ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlarga bog'liq bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog'liqdir. YUqorida aytib o'tilganidek, murakkab tafakkur jarayonlari ba'zan bir necha yil davom qiladi. CHunonchi, yuksak nerv faoliyatining asosiy muammolarini zo'r fikr ishlatib hal qilmoq uchun I. P. Pavlovga ko'p yillar kerak bo'ldi, Ma'lumki, Nyuton, Pavlov va boshqa ulug' kishilar o'z tafakkurlarining tezligi bilan farq qilar edilar (Lomonosov Nyutonni zehni juda o'tkir kishi deb aytgan edi). Ularning fikrlash ishi uzoqqa cho'zilib ketganligiga, fikrlash operatsiyalarining sustligi emas, balki mana shu ulug' kishilar hal qilgan muammolarning murakkabligi sabab bo'ldi. Agar ular hal qilgan vazifalarning kattaligini va ular erishgan natijalarning kattaligini e'tiborga olsak, ularning aqli naqadar tez ishlaganligiga taajjublanishimiz kerak. Odamdagi tafakkur jarayonlarining tezligiga asosan shu jarayonlarning muayyan bir vaqt ichida qanchalik sermahsul bo'lganligiga qarab baho beriladi.

2.2. Tafakkurning yoshga boglik xususiyatlari

Tafakkur ham boshqa psixik protsesslar kabi bolalarda yoshligidan boshlab taraqqiy eta boshlaydi.

Bola tug'ilishidanoq tafakkur qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim olimlar bola tafakkurini maymun tafakkuriga o'xshatadilar psixologlarning maymun tafakkuri haqidagi nazariyasi haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Bola tug'ilishi bilan insondir, u insonlar jamiyatida yashaydi, insonlar bilan munosabatda bo'ladi, ularning ta'sirida o'sadi. Bola tafakkuri avval boshdan inson tafakkuridir. Boladagi tafakkur asta sekinlik bilan, bilimli va tajribani ortishi, yashash sharoiti va oladigan ta'lim – tarbiyasining ta'siri ostida o'sib oradi. Bola dastlab tashqi olamni va uydagi narsalarni sezish, idrok qilish orqaligina bilib oladi.

Bola asta sekin yoshi orta borgan sayin narsalar o'rtasidagi o'xshashlik tomonlarini payqay boshlaydi, so'ngra o'xshash narsalarni umumlashtiradi. Masalan: 6 – 7 oylik bola yolg'iz qolgan paytida stol oldiga emaklab kelib, dasturxonni tortib o'ziga kerakli narsani oladi, so'ngra krovatni oldiga borib xuddi shunday yo'l bilan choyshab yoki odeyalni tortib oladi.

YAsli yoshidagi bolalarning tafakkur stixiyali emas, balki kattalarning rahbarligida rivojlanadi.

Bolalar kattalar yordamida insoniyat yordamida yaratilgan bilim va tushunchalarni egallab oladilar. Bolalarda tafakkur 1 yoshga to'lgandan so'ng namoyon bo'la boshlaydi. 1 yoshdan oshib tili chiqqach o'ziga yaqin narsalarning nima uchun kerakligini tushunadigan bo'lib oladi. 2 yoshli bola tafakkurining eng ko'zga tashlangan xususiyati, ular analiz qilishi va umumlashtirishi.

Bu yoshdagi bolalar idrok qilayotgan narsalarni aks ettira olmaydi.

SHuning uchun narsalarni umumlashtirganda ko'zga tashlanib turgan tashqi belgilarga asoslanadi. Masalan: 1,5 yoshli bola olmani, koptokni, yumaloq sharni umumlashtirib olma – deydi.

Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, 1 dan bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining anchagina

ko'payishi, 2 dan bu davrda nutqning yaxshi o'sgan bo'lishi, 3 bog'cha yoshidagi bolalarning juda ko'p erkin va mustaqil qilish imkoniyatlariga ega bo'lishlaridir. Bolalar tafakkurining o'sishida nutqning roli juda katta. Chunki tafakkur nutq vositasi bilan amalga oshiriladi. Nutqi bor odamda so'zlar vositasi tafakkur bo'lmaydi. Tafakkurning realligi nutqda ko'rinadi. Bolalar atroflaridagi turli – tuman narsa va hodisalarning nomlarini bilib olganlaridan so'ng asta – sekin ularni umumlashtiradigan bo'ladi. Oilada bog'chadagi katta odamlarning bolalar bilan muomalalari orqali bolalar faqat ayrim tushunchalarnigina emas, balki tayyor holda berilgan mantiqiy nutq formalarni tez o'zlashtirib oladilar. Bog'cha yoshiga etgan bolaning so'z zapasi tezlik bilan orta boshlaydi.

Bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi faqat miqdor jihatdan emas, bola sifat jihatidan ham takomillashadi. Bola nutqining tobora takomillashib, borishi, uning tafakkurining o'sishi bilan chambarchas bog'liq. Bizga ma'lumki, bog'chaning kichik guruh bolalarida konkret tafakkur xukmron bo'ladi. Asta – sekin uning tafakkuri mantiqiy tafakkurga aylana boshlaydi. Buning uchun esa birinchi navbatda etarli darajada so'z zapasi talab etiladi.

Bola so'z turkumlaridan otni, fe'lni, sifatni va olmoshlarni o'zlashtirib oladi. Bu o'z navbatida bolani fikr yuritishiga ta'sir etadi. Masalan: 3 yoshli bolaga qo'g'irchoq va qalamni ko'rsatib, bu nima? – deb so'ralsa, bola “bu qo'g'irchoq, bu qalam” – deb nomini aytadi, 5 yoshli bola – “bu qalam, u qora, qizil” qo'g'irchoqni o'ynaydi – deydi: 6 yoshli bola esa, “qalamda yozadi, uning bo'yi uzun, rangi qora”, “qo'g'irchoqni o'ynaydi, uning boshi, qo'llari, oyoqlari va sochlari bor” – deb javob beradi.

Bog' yoshi davrida erkin harakat qilish maydoni yasli yoshidagi davrga nisbatan juda ham kengayib ketadi. Bu esa bolalarga juda ko'p narsalar bilan tanishish imkoniyatini beradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining mustaqil analiz qilish va umumlashtirish kabi fikr qilish protsesslarini vujudga keltiradi va taqqoslashtiradi. Bola o'zining tajribasida ancha narsani bilib olganidan so'ng, narsalarning ichki xususiyatlari bilan ham qiziq boshlaydilar.

SHuning uchun ularda (bu nima? Nega bunaqa? Nimaga kerak?) kabi savollar paydo bo'ladi. Odatda, har qanday tafakkur protsessi biror narsaga tushuna olmaslik, biror narsadan tajjublanish xayron qolish va natijada turli savollarning tug'ilishi tufayli paydo bo'ladi.

Bola asosan o'zlarining turmush tajribalari doirasidagi narsa va hodisalar haqida fikr yuritadilar.

SHuning uchun ular juda qiziq savol beradilar.

Masalan: bulutlar nega yuradi?

YUlduzlar nechta?

Qorbobo odammi?

Elektr toki qaerdan keladi?

Simga qo'ngan chumchuqlarni tok urmaydimi?

Nega yomg'ir yog'adi?

Nega qor oq bo'ladi?

YUqorida keltirilgan savollardan ko'rinib turibdiki, bolalar har sohaga doir savollar berar ekanlar ularning savollarini juda qiziq bo'lishini bir nechta sabablari bor:

1). Bolalar tevarak atrofdagi narsa va hodisalarni qanday bo'lsa shundayligicha, ya'ni yaxlit holda aks ettiradilar:

2). Ularda narsa va hodisalarni chuqur analiz va sintez qilish xususiyati o'smagan bo'ladi:

3). Ularda tabiat va jamiyat hodisalariga doir ilmiy tushunchalar hali tarkib topmagan:

4). Ularning turmush tajribalari oz bo'ladi. SHuning uchun ular bilishga intilib savollar beraveradilar.

Ularning bu savollariga ahamiyat bilan qarash kerak. Bolalar o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, boladagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susayadi. Juda ko'p ota – onalar va tarbiyachilar bolalar ortiqroq savol berib yuborsalar “ko'p mahmadona bo'lma!” “Sen bunday gaplarni qaerdan o'rganding?” deb jerkib beradilar. Natijada bola o'ksinib, o'z

bilganicha tushunishga harakat qiladi. U albatta ko‘p narsalarni xato tushunadi va bu tushunish juda uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi.

Masalan: 6 yoshli bolalar endilikda hodisalarni sababini izohlashag urinadilar.

YUra ismli bola “menchi, yulduzlar nimadan paydo bo‘lganini bilaman – osmonda katta teshik – teshik to‘r bor. To‘r ustida katta gulxan yonib turadi. To‘rning teshiklaridan yulduzlar ko‘rinib turadi” – deb o‘zicha tushunishga harakat qiladi.

To‘g‘ri, bolaning bunday savollariga javob berish qiyin, chunki ular o‘zlari hali mutlaqo tushunmaydigan narsa va hodisalari haqida savol beradilar. Lekin tarbiyachi bolaning yoshiga mos qilib, yaxshilab tushuntirib berishi zarur. Masalan: “YOmg‘ir qaerdan yog‘adi?” degan savolga 6 yoshli bola: “YOmg‘ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balandda. Bulutlar ochilib ketganda, yomg‘ir yiqilib ketadi” deb tushuntiradi. SHunday paytda tarbiyachi sovuq oynaga issiq par bilan ta’sir qilganda suv zarrachalarining yuzaga kelishini misol qilib ko‘rsatib, boladagi afsonaviy tushunchasini yo‘qotib, ilmiy tushunchani, yomg‘irning yuzaga kelishini sodda va tushunarli qilib tushuntirishi zarur.

Ma’lumki, ayrim bolalar haddan tashqari ko‘p savollar beradilar, boshqa bir bolalar esa deyarli xech bir savol bermaydilar.

Bolalar har sohaga doir juda ko‘p savol berishi ijobiy xarakterga ega bo‘lib, bolaning qiziquvchanligi, aktivligi va mustaqilligidan darak beradi.

Odatda juda passiv va tortinchoq bolalar hech bir savol bermaydilar.

Bunday bolalarga turli mashg‘ulotlardan, ekskursiyalar paytida tarbiyachining o‘zi savol berishi va shu bilan ularni aktivlashtirishi lozim.

Bog‘cha yoshi davriga kelib bolada tafakkur turlari ham taraqqiy eta boshlaydi. Bog‘chaning kichik guruhlarida (3-4) bolaning tafakkuri – ko‘rgazmali harakat tafakkuridan iborat bo‘ladi. Bola bilayotgan ob’ektlarni o‘z qo‘llari bilan timirskilab, “amaliy harakat” orqali bo‘laklarga ajratib quradi, idrok qilayotgan narsalarni birlashtiradi, solishtiradi va taqqoslaydi, analiz, sintez qiladi. Masalan: bola o‘z o‘yinchog‘ini “ichida nima borligini” bilish maqsadida bo‘lak – bo‘lak

qilib sindirib, uni analiz qiladi: kubiklardan “uy” yasab sintez qiladi. Bog‘cha yoshi bolalarida ko‘rgazmali, obrazli – tafakkur xukmron bo‘ladi.

Bolalar faqat o‘zlari idroq qilgan va tasavvur qilishi mumkin bo‘lgan to‘g‘risidagina tushunchalarga ega bo‘ladilar. Bu yoshdagi bolalar konkret narsalar to‘g‘risidagina fikr yurita oladilar. SHuning uchun ham ularda mavhum tafakkur bo‘lmaydi. Bola o‘zining fikr yuritishidan konkret faktlarda asoslanganligi uchun, u narsalarning rangiga alohida e‘tibor beradi. Masalan: o‘tkazilgan tajribalar shunpi ko‘rsatadiki, bolalarga “Qizil shapkacha” ertagini o‘qib berilgandan so‘ng, ulardan tarbiyachi: “bolalar, qizil shapkacha cho‘g‘dek qizil va xavo rang shapkacha kiyib olgan edida?” deb so‘raganida, bolalar: “yo‘q, yo‘q xavo rang ko‘ylakda va qizil shapkachada edi” – deb e‘tiroz bildirishadi. Bu misoldan ko‘rinib turibdiki, bolaning tafakkuri konkret, ko‘rgazmali obrazli xarakterga ega ekan. SHuning uchun tarbiyachilar buni hisobga olgan holda ta’limiy mashg‘ulotlarni doimo ko‘rgazmali asosda o‘tkazishlari zarur.

Bog‘cha yoshi bolalarida mantiqiy tafakkur hali o‘sa boradi. Ayrim g‘arb olimlari bolalarda 7 yoshgacha mantiqiy fikr yuritishga mutlaqo qodir emaslar” – deb ta’kidlaydilar. SHuning uchun ular bolalar tafakkuridan rivojlantirish ustida ishlashning hech keragi yo‘q deb da’vo qiladilar. Bu fikrlar mutlaqo noto‘g‘ri chunki bola o‘zining o‘tkir va aniq mulohazalari bilan kattalarni xayratda qoldiradi. Bundan tashqari bola o‘zi tushuna oladigan materiallar doirasida to‘g‘rini noto‘g‘ridan farq qiladi, u o‘zi idrok qilayotgan so‘zlarning real voqelikka mofiq kelishi kelmasligini aytib bera oladi: masalan: 5 yoli qiz suvratga tushib turib, bundaydeydi: “O‘rmondan archa olib kelishyapti, nega archada yulduz bor: yulduz archaga uyda taqilladiku? Yoki yana bir misol: Otasi qiziga poezdning suvratini chizib berdi. Vagonning eshigini sur‘atini chizdi-yu, ammo zinaning suvratini solmadi. Qiz otasidan so‘radi: “Vagonning zinasini qani?” – “Narigi tomonda” – “undoq bo‘lsa nega bu erda eshigi bor?” bu misollardan ham ko‘rinib turibdiki, bola mantiqiy fikr yuritib, to‘g‘rini noto‘g‘ridan ajrata olar ekan. Bola endilikda bog‘cha yoshiga etganda mantiqiy tafakkurning formalari – xukm va xulosa chiqarishning asosiy turlarini o‘zlashtirib oladilar. Bog‘cha yoshidagi

bolaning tafakkurida boshqa kishilardan tayyor oladi. Bu yoshdagi bolalarda hali mantiqiy tafakkur o'smaganligi uchun, ular kattalarning fikrini chin deb qabul qiladilar va "Oyim shunday degan edi" – vajni keltiradilar. Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkuri cheklanmagan bo'lganligi uchun, ular asosan o'z turmush tajribalarini umumlashtirib, narsa va hodisalar to'g'risida noto'g'ri xukm va xulosalar chiqaradilar. Masalan: 6 yoshli qizchadan: "Nima uchun tarelkadagi nonni stolning utiga qo'yiladi" – deb so'ralganda – "tarelka erga tushib ketmasligi uchunda!" – deb javob bergan. Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkurlari ularning idrokiga bevosita bo'ysingan bo'ladi, shuning uchun bolalar fazoda ortiqroq o'rin egallagan narsani kattaroq bo'ladi, deb noto'g'ri xulosa chiqaradilar. Masalan: Fransuz psixolog J. Piaje quyidagi tajribani o'tkazadi. Bolalarga hamirdan qilingan mutlaqo bir xil va xajm jihatdan baravar soqqalarni ko'rsatadi. Har bir bola diqqat bilan qarab, soqqalarni, o'zaro bir – biriga teng deb aytadi.

SHuning uchun bolalarning ko'zlari oldida soqqaning bittasini ezib, non shaklidagi hamir stol ustida ko'proq joy egallab turganini darhol ko'radilar va soqqaga qaraganda non shaklidagi hamir ko'proq degan xulosaga keladilar. Bog'cha yoshining katta guruhlariga kelib, bolalar narsa va hodisalar o'rtasidagi sabablarni tushuna boshlaganlaridan so'ng, shu hodisalar haqida mulohaza yuritib, induktiv va deduktiv yo'llar bilan to'g'ri xulosalar chiqara boshlaydilar. Masalan: "Temir og'ir narsa bo'lgani uchun suvda cho'kadi, yog'och engil bo'lgani uchun u oqadi", "urug'ni erga eksa, ko'karib chiqadi" – degan xulosalar chiqadilar. Bu yoshdagi bolalar o'zlarining tafakkur jarayonlarida ilgari idrok qilgan narsalariga tayanib ham xulosa chiqaradilar. Masalan: 6 yoshli boladan: "YOng'oq suvda cho'kadimi yoki oqadimi?" – deb so'ralganda u "oqadi" deb javob bergan, bolaning to'g'ri javob berganligini sababi, u o'zining tajribasida yong'oqning suvga tashlab ko'rgan. Bolalar juda qiziquvchan bo'lganliklari sababli o'z mulohazalarida aniq xulosalar chiqara boshlaydilar. Masalan: Gulnora (5 yosh 8 oy) "Otam uzoq muddatli komandirovkaga ketdi" – deb aytadi. "Sen qaerdan bilasan" – deb so'rashsa, "Otam katta chamadonni oldi" – deb javob bergan. (haqiqatdan ham otasi qisqa muddatli komandirovkaga ketsa odatda kichik

chamadonni oladi). Bog'cha yoshi davriga kelib, bolaning tushunchalari konkret va sarmazmun bo'la boradi. Endilikda bolaning tushunchalari yasli yoshidagi bolalar tushunchasida sarmazmun bo'ladi, ya'ni bog'cha bolalari tushunchasida narsalarning belgilari ko'proq aks etgan bo'ladi. Odatda ular narsalarning istemol qilishini va nima uchun kerakligini shu narsaning eng muhim belgisi deb biladi. Masalan: "Piyola nimaga kerak?" "piyolada choy ichiladi", "O't nimaga kerak?" "O'tni sigir va qo'y eydi". "sigir qanday xayvon?" "Sigir sut beradigan xayvon". "Ot qanday xayvon?" "ot miniladigan xayvon". Bog'cha yoshi bolalarining tushunchalari konkret bo'ladi., obstrakt tushunchalar bo'lmaydi, bolalar faqat o'zi idrok qilgan va o'zi tasavvur qilishi mumkin bo'lgan narsalar to'g'risidagina tushunchalarga ega bo'ladilar. Masalan: bu yoshdagi bolar yaxshi buvi to'g'risida, chiroyli gul to'g'risida, bir – biriga teng kubiklar to'g'risida fikr yuritishi mumkin, lekin ular yaxshilik, go'zallik, tenglik to'g'risida fikr qila olmaydilar. Demak, bu yoshdagi tushunchalari konkret bo'lar ekan. SHuning uchun ular obstrakt tusda berilgan oddiy vazifalarni hal qila olmaydilar. Bog'cha yoshiga kelib, bolalarning fikrlash (protseklari) qobiliyatlari ham takomillashib boradi. Bola endi narsa va hodisalrni analiz va sintez, narsalarni muhim belgilariga qarab umumlashtiradi. Bir – biriga taqqolab o'xshash va farq tomonlarini aniqlay boshlaydi. Masalan: Bolaga qo'g'irchoqni ko'rsatsak, u shunday analiz qiladi. "Bu qo'g'irchoq, uning ikkita ko'zi, ikkita qo'li va oyog'i, bor: ko'zlari qora rangda. Quyidagi ham chiroyli ekan, manga yoqdi" – deydi. Bolalarda narsalarni muhim belgilariga qarab umumlashtirish qobiliyati ham yuzaga keladi. Masalan: bola – "Olma, o'rik, non, olcha, uzum, anor, behi, shaftolilarni" meva". Deb ataydi. Bola endi "meva" degan umumiy tushunchalardan o'z nutqida erkin foydalana oladi. SHuningdek, bola narsalarni bir – biriga taqqolab, o'xsha va farq tomonlarini ajrata boshlaydi.

Masalan: "Kvadrat va to'rtburchakni taqqolab, kvadrat va to'rtburchakni to'rt tomoni bor, shuning ular o'xshash. Lekin farqi shundaki, kvadratni to'rtala tomoni va to'rt burchagi teng, to'rtburchakning esa qarama – qarshi tomonlari teng." Bog'cha yoshi davrida bolalar oddiy masalalarni echish haqida fikr yuritishga va u haqida so'zlab berishga imkon beradi. To'rt besh yoshli bola

masalani amaliy harakat bilan echadi va u haqida nutqi orqali soʻzlab beradi. Masalan: 4 yoshli bola kuch bilan ilinib qolgan, turbadan bayroqchali tayoqchani tortadi, lekin chiqara olmaydi. SHunda bola truba ichiga yuqoridan qarab tayoqchani ehtiyotkorlik bilan aylantiradi va bayroqchani chiqarib oladi. Masala hal etildi. Demak kichik guruh bolalari masalani amaliy harakat orqali echadilar va bajarilgan ishga nutqlari bilan yakun yasaydilar. 5 – 6 yoshli bolalar oldiga qoʻyilgan masalani oldindan oʻylab, uning rejaini tuzib oladilar. Bu ichki, ovozsiz nutq orqali amalga oshiriladi. Masalani ogʻzaki echadilar: Masalan: “Daraxtga 7 ta qushcha qoʻnib turibdi. Ulardan ikkitasi uchib ketdi, daraxtda nechta qushcha qoldi?” Hozirgi kunda xalqimiz oldiga har tomonlama garmonik rivojlangan kishini tarbiyalashdek muhim vazifani qoʻydi. Mustaqil davlat quruvchisi aqliy jihatdan etuk boʻlishi lozim, bu esa kishi tafakkurini yuksak darajada oʻsgan boʻlishini talab etadi. Tafakkur esa maʼlumki, bolaning juda yoshligidan, yaʼni bogʻcha yoshi davridan rivojlantirib boriladi. SHuning uchun ham bu davrda bolani tafakkurini oʻstirishga alohida eʼtibor berish zarur. Bola tafakkurini oʻstirishda turli xil taʼlimiy mashgʻulotlarni roli katta. Mashgʻulotlar bola aqlini oʻstirishda, mustaqil fikrlashga oʻrgatadi. Bolaning tafakkurini oʻstirishda birinchi navbatda tushunchalar hosil qilishdan boshlanadi. Dastlab, bogʻchaning kichik guruhlarida bolalarda konkret tushunchalar hosil qilinadi. Masalan: stol, qoʻgʻirochq, daraxt, tarelka, shuningdek yakka tushunchalar ham hosil qilinadi. Masalan: Lekin bobomiz haqida. Bogʻchaning katta guruhlariga kelib bolalarda umumiy tushunchalar hosil qilinadi. Masalan: “oʻsimlik:”, “meva”, “transport”, “mebel” kabilar, bundan tashqari bolalarda hosil boʻlgan abstrakt tushunchalarni predmetlarga bogʻlangan holda konkretlashtirib boriladi. bolalarning fikr yuritish qobiliyatlari bogʻchada oʻtkaziladigan taʼlimiy mashgʻulotlar, sanoq va nutq oʻstirish mashgʻulotlari yordamida oʻstirib boriladi. Masalan: kubiklardan uy quriladi, peramidani boʻlaklarga ajratadi. Narsalarning umumiy belgilariga qarab bir guruhga kiritadi. Stol, divan, shakar, krovat, stullarning rasmini toʻplab, bir guruhga kiritadi va “mebal” deb ataydi. YOKi palto, koʻylak, jemfer, kostyum

shimni bir guruhga kiritib, “kiyimlar” deydi. Bolalar umumiy tushunchalardan (mebel, kiyimlar) foydalana oladigan bo‘ladilar.

Tarbiyachi bolalarga turli rasmlar solingan kvadrat lotolarni o‘ynatish bilan ularning umumlashtirishga o‘rgatib borish kerak. Elementar matematik tasavvurlarni o‘stirish mashg‘ulotlar yordamida bolalarda taqqolash qobiliyati o‘stiriladi: ularni xulosalar chiqarishga va sodda masalalarni echishga o‘rgatib boriladi. Kubiklar doirachalar, kvadratlar va poloskalar yordamida bolalarga narsalarni taqqoslashga, o‘xshatish va farq tomonlarini ajrata olishga, ayrim narsalardan guruh tuzish va guruh orasidan bittasini ajratib olishga narsalarni bir necha teng qismga ya’ni 2 ga va 4 ga bo‘lishga o‘rgatish va ularni taqqoslashga o‘rgatib borish zarur.

Tayyorlov guruhlariga borganda o‘n ichida tartib bilan sanashga va og‘zaki masalalar echishga o‘rgatish bilan bola tafakkurini o‘stirish mumkin.

Bolalar tafakkuri turli hil sayr va ekskursiyalar yordamida ham o‘stirib boriladi.

Ekskursiyalar bolalarda tafakkur protsessini aktivlashga va rivojlantirishga yordam beradi.

Bolalar ekskursiya va sayllar paytida kuzatuvchanligi ortadi, ular turli narsalarni taqqoslashga, analiz – sintez qilishga o‘rganadi. Masalan: boqqa ekskursiyaga chiqqan bolalar bog‘ning bir chekkasiada er kovlayotgan toshbaqani oyoqlarini belkurakka o‘xshatsa, ikkinchi bola ekskavatorning kovushiga o‘xshatadi. Bunday taqqolovchi mulohazalar bolalar tafakkurini o‘stirishga aktiv ta’sir etadi.

Har bir ekskursiya ma’lum maqsadda o‘tkazilishi kerak. Bizga ma’lumki, bolalar juda qiziquvchan bo‘ladilar. Ular hodisalarning sababini bilishga, hamma narsaning siridan habardor bo‘lishga intiladi. Bu ularning bilish protsessi bilan bog‘liq bo‘lgan qiziqishlaridir. Ulug‘ rus pedagog K. D. Ushinskiy aytganidek: “Qiziqish – bu to‘la fikrlashdir. Bolalar tafakkurini o‘stirishda ana shu qiziqishlardan ham foydalanish lozim, chunki qiziqish bolaning bilimlarini chuqurlashtiradi. Demak, bog‘cha yoshi davrida bolaning tafakkuri tez suratlar

bilan o'sib borar ekan, uni yanada taraqqiy ettirish va rivojlantirish hozirgi kunda bolalar muassasalari oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Didaktik o'yinlar ham tafakkurni o'stiradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tafakkurning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurining xususiyatlarini o'rgangan olimlar bolaning tafakkurini quyidagi uch yo'nalishda tadqiq qilganlar: birinchidan tafakkurning yosh davriga xos xususiyati, ikkinchidan uning rivojlanishi, uchinchidan tushunchalarni shakllanish omillari.

Bolalar narsalarning o'zgarmaydigan ba'zi belgilari doimiyligini payqay olmasligi ulardagi tafakkurning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Ta'limning dastlabki bosqichida bolani umumlashtirishi juda sodda bo'ladi va faqat o'xshashlik belgisiga asoslanadi. Keyinchalik esa bola narsa va hodisalarning tashqi sifat va xususiyati belgilarini guruhlarga ajratishi va tasniflashga, narsa va hodisalarning xossalari, qonuniyatlari, murakkab ichki bog'lanish va munosabatlarning muhim belgilari bo'yicha umumlashtirishga o'tadi.

O'quvchilarda induktiv va deduktiv xulosa chiqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Xulosa chiqarish avval bevosita idrok qilinayotgan narsalar asosida vujudga keladi. U bevosita kuzatish, idrok qilish jarayonida narsa va hodisalarning munosabatini bog'lanishini aks ettiradigan xulosa chiqarish bo'lib, bolaning tafakkurida asosiy o'rin egallaydi. Chunki bunda yaqqol-obrazli tafakkurga tayanib xulosa chiqariladi. Keyinchalik mavhum shart-sharoitlardan vujudga keladigan xulosa chiqarish turi paydo bo'ladi.

Ta'lim jarayonida tafakkurning analitik – sintetik faoliyati muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar tahlil qilishi jarayonida yahlit munosabatni yoki narsani bo'laklarga ajratib ularning, uzviy bog'lanishini aniqlaydi, sintezda esa buning aksini bajaradi, ya'ni bo'laklarning yaxlit buyumga bog'lanishini aniqlaydi. O'quvchilar tahlil va sintezni, taqqoslashni mashq qilish orqali narsa va hodisalarning muhim belgilarini tasodifiy bilishlaridan ajratishni o'rganadilar va shu tariqa o'zlarining mavxumlashtirish faoliyatlarini takomillashtiradilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining umumlashtirish faoliyatini rivojlanish

maqsadida amalga oshirilgan tadqiqotlardan ma'lumki, yil oxiriga borib, bolalarning o'zlari mustaqil ravishda narsalarni muhim belgilariga asosan umumlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ularda mahalliy tushunchalar, atamalar, tushunchalar miqdori keskin kamayadi. Bolalarda mavhumlashtirish va umumlashtirish usullarini o'rgatish bolalar tafakkurining rivojini yangi bosqichga ko'taradi. Ularning tafakkuri mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, hukm va xulosa chiqarish, taqqoslash, tahlil qilishning turli usullarini qo'llashdan o'ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalardan va o'smirlar tafakkuridan keskin farq qiladi. Bolalar tafakkurida ma'lum darajada ustun turadi va ularning tafakkuri yosh xususiyatiga mutloqo mosligini ko'rsatadi. Ta'lim jarayonida tafakkur operatsiyalarini, mustaqil fikirlashni o'rgatish kichik maktab yoshdagi o'quvchilarni kamol toptirish garovidir.

O'smirlik yoshida fikrlash faoliyatida muhim siljishlar yuz beradi. Kichik maktab yoshida erishilgan tafakkur taraqqiyotining darajasi o'smirlarga fan asoslarini muvaffaqiyatli va sistemali o'rganish imkonini beradi. O'rganiladigan fanlarning mazmuni va o'quv kurslari tuzilishining mantiqiy bilimlarini o'zlashtirishning yangi xarakterini mustaqil tafakkurga tayanishni talab etadi. Mavhumlashtirish va umumlashtirish, taqqoslash, mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish, isbotlash qobiliyati zarur bo'ladi.

O'smirlarning tafakkuri umumlashgan chuqur va ancha mavhum bo'ladi. Ular ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib, deyarli umumiy hukmlardan foydalanadi. Umumlashtirilgan va muhokamali tafakkurni taraqqiy ettirish uchun matematika o'qitish juda muhimdir.

Maktab talimi va mustaqil bilim olish faoliyati ta'siri ostida o'smirda analitik-sintetik faoliyat jadal suratlar bilan rivojlana boshlaydi. SHuning uchun unda sabab va natijani izoxlash o'quvi mustahkamlanib boradi. O'quvchi materiallarni muhim belgilarini ajratishga keng ma'noli umumlashtirishni amalga oshirishga harakat qiladi.

O'smirlik davrida o'quvchilarda analitik-sintetik faoliyat etarlicha rivojlanmaganligi ham uchray turadi. SHuning uchun matematika, fizikadan

masalani echish usullarini yoki isbotlash yo'li ko'rsatilmasa, qiyinchiliklar tug'iladi.

O'smir fikrlash faoliyatining asosiy xususiyati mavhum tafakkur qobiliyatining yildan –yilga o'sib borishidan , aniq obrazli va mavhum tafakkur o'rtasidagi nisbatning mavhum tafakkur foydasiga o'zgarishidan iborat.

O'smirning eng muhim xususiyatlaridan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. Maktab ta'limining bevosita ta'siri bilan o'smirda o'zini anglash jarayoni rivojlana boshlaydi. U o'zining fikriga mustaqil , qarashiga biror masala yuzasidan o'z mulohazasiga ega bo'lishi uchun harakat kiladi. SHuning uchun o'qituvchi va ota-onaning aytganlariga tanqidiy nuqtai nazar bilan qaraydi. Tafakkurning mustaqilligi inson uchun juda katta ahamiyatga ega. O'qituvchi dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda, har qanday og'ir shart-sharoitlarda ham turli usullar bilan bu xislatni qo'llab quvvatlashi lozim, aks holda o'smir aqlining ajoyib sifati barbod bo'ladi.

O'smirlarning aql-zakovatini kamol topdirish uchun ularga doimo mantiqiy tafakkur usullarini o'rgatib borish zarur. Ushbu yoshning eng muhim xususiyati faol mustaqil, ijodiy tafakkurning tarkib topishi hamdir. Psixologlar aytganidek, o'smirlik yoshi ana shunday tafakkurning taraqqiy etishi uchun senzitiv (qulay) yoshidir.

2.3. Tafakkurni o'sishi va uni rivojlantirish

Biz yuqorida tafakkurni individual xususiyatlari va ushbu jarayonga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlarni o'rgandik. Lekin aslida maqsad shundayki, har bir shaxs o'zidagi tafakkur va fikrlash jarayonlarining o'ziga xos tomonini bilgan holda uni o'stirish yo'llarini bilishi kerak. Oxirgi yillarda psixologlarning o'tkazgan tadqiqotlari va kuzatishlari shuni ko'rsatdiki, fikrlash jarayonlarini guruh sharoitida, dars paytida ham o'stirish va bunga qisqa yo'llar bilan erishish mumkin ekan. Ularning fikricha, guruhdagi hamkorlikdagi faoliyat idrok va xotiraning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, fikrlash jarayonini tezlashtiradi va faoliyatni samaraliroq qiladi. Ayrim juda jiddiy va murakkab ijod daqiqalarini inobatga olmaganda, yaxshi tashkil etilgan dars jarayoni, undagi faoliyat shakli individual tafakkurning ham rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. SHu narsa isbot qilinganki, jamoada ishlash ko'plab nostandart fikrlarning tug'ilishi, ularning ichidan eng yaxshilarining saralanishi va yangidan yangi g'oyalarning paydo bo'lishiga sabab bo'larkan.

Ana shunday samara beruvchi metodikalardan biri «breynstorming» deb atalib, uning lug'aviy ma'nosi «miyani zabt etish»dir («mozgovaya ataka» ruscha - «brain storming» ingl.). Uni o'tkazish quyidagi tamoyillarga asoslangan:

Ba'zi intellektual masalalarni echishda bitta echim bilan cheklanib bo'lmaydi va shu maqsadda ijodiy fikrlovchilar guruhi tashkil etiladi va bu jarayonda «gruppaviy effekt» bo'lishi kutiladi. Guruh ishi tez va optimal qarorlar qabul qilishga qaratilgan bo'ladi va bunda alohida ayrim individual qarorlarga ta'sirlanishga yo'l qo'yilmaydi.

Guruhga shunday kimsalar kiritiladiki, ular bir-birlaridan fikrlash uslublarining noyoblighi bilan farq qiladilar. Masalan, kimdadir mantiqiylik ustun, kimdir kreaktiv, kimdir tanqidchi va shunga o'xshash.

Guruhda shunday ijodiylik ruhi bo'lishi kerakki, har kim xoxlagan fikrini bemalol aytaveradi, u yoki bu fikr tanqid qilinishi mumkin, lekin uning egasi tanqid qilinmaydi. Bunday sharoitda o'rtacha intellektual darajaga ega bo'lgan shaxs ham

shunday fikrlar izxor qila boshlaydiki, ular alohida qolgan paytida sira ham miyaga kelmagan bo'lardi.

Bu jarayon oliy o'kuv yurtlarida darslarda ham qo'llanilishi mumkin, faqat uning yuqoridagi tamoyillari inobatga olinishi va guruhda o'zaro hamjihatlik muhiti bo'lishi kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tafakkurning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurining xususiyatlarini o'rgangan olimlar bolaning tafakkurini quyidagi uch yo'nalishda tadqiq qilganlar: birinchidan tafakkurning yosh davriga xos xususiyati, ikkinchidan uning rivojlanishi, uchinchidan tushunchalarni shakllanish omillari.

SHaxs o'z fikrini bayon etishi, boshqalarni tushunishida tafakkur muhim ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun tafakkurning turlari: mantiqiy, nazariy. amaliy, konvergent, divergent, produktiv, reproduktiv, ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali obrazlini bilish, tafakkur shakllari: tushuncha, hukm, xulosalarni bilish, tafakkur operatsiyalari: analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirishni bilish zarur. O'smirning eng muhim xususiyatlaridan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. Maktab ta'limining bevosita ta'siri bilan o'smirda o'zini anglash jarayoni rivojlana boshlaydi. U o'zining fikriga mustaqil, qarashiga biror masala yuzasidan o'z mulohazasiga ega bo'lishi uchun harakat kiladi. SHuning uchun o'qituvchi va ota-onaning aytganlariga tanqidiy nuqtai nazar bilan qaraydi. Tafakkurning mustaqilligi inson uchun juda katta ahamiyatga ega. O'qituvchi dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda, har qanday og'ir shart-sharoitlarda ham turli usullar bilan bu xislatni qo'llab quvvatlashi lozim, aks holda o'smir aqlining ajoyib sifati barbod bo'ladi. O'smirlarning aql-zakovatini kamol topdirish uchun ularga doimo mantiqiy tafakkur usullarini o'rgatib borish zarur. Ushbu yoshning eng muhim xususiyati faol mustaqil, ijodiy tafakkurning tarkib topishi hamdir. Psixologlar aytganidek, o'smirlik yoshi ana shunday tafakkurning taraqqiy etishi uchun senzitiv (qulay) yoshidir.

Mustaqil fikrlash – talaba-yoshlarda atrof-borliq to‘g‘risida xolis va ob’ektiv tasavvurlarning shakllanishi uchun psixologik shart-sharoit bo‘lib, yoshlarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish va erkin fikrlashni tarbiyalash muhimdir.

Xulosa va tavsiyalar.

Biz yuqorida tafakkurni umumiy konuniyatlari va xususiyatlari bilan tanishdik. Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlarni tafakkur yordami bilan ochiladi. Tafakkur atrofidagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq – til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

CHunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiylikni belgilab oladi shularning voqelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun sharqdan chiqib, g'arbga botayotganligini hammamiz ko'ramiz (idrok qilamiz). Biz Erning qimirlamay turganligini, quyosh esa er atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasidagina, uzoq davom qilgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina xaqiqatda quyosh er atrofida aylanmasdan, balki er o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqat holga to'g'ri kelmas ekan, voqelikning to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat hol - bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. YUqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Voqelik tafakkurda idrok va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq va to'laroq aks etadi.

Biz sezgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning hususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan, bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning etti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infra-qizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarni borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

Tafakkur – voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkimi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidir» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. SHaxs o'z fikrini bayon etishi, boshqalarni tushunishida tafakkur muhim ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun tafakkurning turlari: mantiqiy, nazariy, amaliy, konvergent, divergent, produktiv, reproduktiv, ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali obrazlarni bilish, tafakkur shakllari: tushuncha, hukm, xulosalarni bilish, tafakkur operatsiyalari: analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirishni bilish zarur. Mustaqil fikrlash – talaba-yoshlarda atrof-borliq to'g'risida xolis va ob'ektiv tasavvurlarning shakllanishi uchun psixologik shart-sharoit bo'lib, yoshlarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish va erkin fikrlashni tarbiyalash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston kelajagining poydevori. T., 1997
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., O'zbekiston, 1997 Levantuev P.I., Asqarxo'jaev A., CHudnovskiy V.E., Vohidov M.V.
3. Bolalar psixologiyasi ocherklari. T., "O'qituvchi", 1964
4. Davletshin M.G. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik texnologiya. T., 2004
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiya. T., 1998
6. SHerbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. T., 1991
7. Vohidov M.V. Maktabgacha tarbiya psixologiyasi. T., "O'qituvchi", 1970
8. G'oziev E. Psixologiya. T., "O'qituvchi", 2010
9. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi. T. 2012
10. Karimova V. Va boshqalar. Mustaqil fikrlash. T., "SHarq", 2000
11. Goziev E. Tafakkur psixologiyasi. T., "O'qituvchi", 2012.
12. Nishonova E.T. Bolalar psixik taraqqiyoti muammolari bo'yicha psixologik maslahatlar berish. T., 1997.
13. Nishonova E.T. Bolalar psixodiagnostikasi. T., 1998.
14. Pedagogika / Yu.K.Babanskiy tahriri ostida. T., 1993.
15. Pedagogika tarixidan xrestomatiya / Tuzuv-mual. O.Xasanbaeva. T., 1992.
16. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., 1992.
17. Qodirov B.R. Sinf zukkolarini tanlash metodikasi (Yosh iste'dodlarini izlaymiz): Metodik qo'llanma. T., 1998.
18. G'oziev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). T., 1994.
21. V.M.Karimova va boshk. Mustaqil fikrlash. - T.: SHark.-2000.- 112 b.
22. V.M.Karimova, R.I.Sunnatova. «Mustaqil fikrlash» o'quv qo'llanmasi bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etish uslubiyoti.-T.: SHark, 2000.- 16 b.
23. D.Mayers. Sotsialnaya psixologiya perev. S angl.-SPb.: «Piter»,1999 - 688 s.

24. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособие. (Автorskий коллектив) - Москва - Берлин, 1998 - 124 с.
25. Прикладная социальная психология. / Под. ред. А. Сухова и А.Дергача.- М, 1998 - 688 с.
26. И.Р.Сущков. Психология взаимоотношений. - М.: Академический Проект, 1999.- 448с.
27. Р.С.Халдини. Психология влияния. - СПб.: «Питер», 2000,-272 с.
28. Я.С.Гамилтон. «Что такое психология». «Питер», 2002.
29. Б.Г.Ананев. «Человек как предмет познания». «Питер», 2001.
30. В.Дружинина. «Психология “. Учебник. «Питер», 2003.
31. Ф.Бурлачук. Психодиагностика. «Питер», 2002.
32. М.Айзенк. Психология для начинающих. «Питер», 2000.
33. А.К.Болотова, И.В.Мakarova. Прикладная Психология: Учебник для вузов.- М.Аспект Press, 2006 – 382 с.

